

Олександр Лисенко,
д.і.н., професор, Інститут історії України
НАН України (Київ) Україна,
ukr2ww@ukr.net

ХРЕСНІ ШЛЯХИ: БІЖЕНЦІ, ПЕРЕМІЩЕНІ ТА ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНІ ОСОБИ В УКРАЇНІ У 1939–1940-і РОКИ

У статті розглядається комплекс проблем, пов'язаних з вимушеними добровільними і примусовими міграціями мешканців України впродовж Другої світової війни та повоєнні роки. Аналізуються причини цих явищ, а також політичні, соціально-економічні, етноконфесійні, морально-психологічні фактори, що їх супроводжували. Простежуються схожі риси та особливості міграційної політики сталінського й гітлерівського тоталітарних режимів стосовно населення України. висвітлюються масштаби евакуації, депортації, репатріації українців обома режимами, встановлюється їх зміст і спрямування. Наголошується на тому, що примусові переміщення великих людських контингентів використовувалися і більшовицьким і нацистським військово-політичним керівництвом як засіб соціальної інженерії з метою досягнення ідейно-політичної гомогенності суспільства, ізоляції та знищення опозиційно налаштованої його частини. Характеризується нормативно-правова база репресій у формі примусового переселення. Наводяться дані, що ілюструють якісні та кількісні параметри депортацій різних політичних, соціальних та етнічних груп населення України. Розкрито гуманітарні й демографічні наслідки вимушеного та примусового переміщення великих груп мешканців республіки.

Ключові слова: Друга світова війна, Україна, біженці, переміщені особи, внутрішньо переміщені особи, репресії, депортації, тоталітарні режими, репатріація.

Друга світова війна спричинила надзвичайну соціальну сейсмічність, що супроводжувалася масштабними вимушеними і примусовими міграціями цивільної людності в багатьох країнах світу. Потрапивши в епіцентр воєнних дій, Україна стала місцем кількоразової зміни режимів, що з різних причин переслідували певні соціальні, етнічні, політичні групи місцевого населення. Це зрушило з місць проживання великі людські контингенти, одна частина яких намагалася забезпечити своє здоров'я і життя, а інші — була примусово видалена за межі України. Фахівці, які досліджують Першу світову війну, приділяють увагу долі біженців,

натомість науковці, задіяні у студіях Другої світової війни, зосереджені здебільшого на опрацюванні проблематики т.зв. «переміщених осіб».

Аби одразу чітко окреслити об'єкт цієї розвідки, слід звернутися до дефініцій. За визначенням М. Павленка, біженець — «це особа, яка покинула країну, громадянином якої вона є, чи попереднє звичне місце свого проживання, або особа, яка перебуває поза межами своєї країни чи звичного місця свого проживання і яка, незалежно від того, зберегла вона своє громадянство чи ні, стала жертвою нацистського чи інших режимів, що брали участь у Другій світовій війні на боці гітлерівців, чи жертвою режимів, які допомагали Німеччині та її сателітам. ... Біженцями вважалися і вважаються нині також особи, які опинилися поза межами країн походження чи постійного місця проживання з причин расового, релігійного або етнічного характеру чи внаслідок політичних переконань»¹.

Переміщеними особами вважаються «ті, хто заходами нацистського окупаційного режиму були вислані з країни свого громадянства або попереднього місця проживання з расових, релігійних чи політичних мотивів або вивезені з метою використання їх як дешевої робочої сили»².

Джуді Ель-Бушра і Келлі Фіш вказують на принципову відмінність між біженцями та внутрішньо переміщеними особами: перша категорія осіб перетинає кордони, друга — переміщується всередині країни. Дослідниці вважають існування біженців та переміщених осіб свідченням інтенсивності збройного конфлікту. Вони відносять ці групи цивільного населення до економічно, соціально, психологічно та політично вразливих. «Змушені покинути рідні будинки, залишившись без звичних засобів до існування, незадоволені влаштованим їм промислом і такі, що зазвичай сприймаються як противники чи важкий тягар для держав, що несуть відповідальність за їхню безпеку, біженці та ВПО можуть бути непереможними чи не бажати виступати на захист власних інтересів в умовах, коли їм відмовляють у їхніх правах, коли вони залежать від своїх сусідів та світового співтовариства. Та водночас вони також приносять з собою вражаючу здатність швидко відновлювати свої сили, набувати нових навичок і бажання вижити, й часто становлять цінний внесок у нове оточення. В нових умовах життя біженців і ВПО набувають навичок, які потім виявляються незамінними після їхнього повернення додому і які

¹ Павленко М.І. Біженці та переміщені [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. — К.: В-во «Наукова думка», 2003. — С. 271. — URL: http://www.history.org.ua/?termin=Bizhentsi_peremischeni (останній перегляд: 02.05.2020).

² Там само.

допоможуть їм зробити внесок у стабілізацію ситуації на своїй батьківщині»³.

До Другої світової війни не існувало нормативно-правової бази, яка б визначала статус біженців та ВПО, а також призначалася для врегулювання пов'язаних з цим явищем проблем. У листопаді 1943 р. представники держав Антигітлерівської коаліції створили у Вашингтоні Адміністрацію допомоги і відбудови Об'єднаних Націй (ЮНРРА*). Окрім інших завдань ця організація займалася поверненням на батьківщину військовополонених осіб, які виявилися за межами батьківщини, допомогою інвалідам, хворим і дітям, підготовкою фахівців соціального забезпечення.

Оскільки компетенція ЮНРРА у розв'язанні таких складних проблем як встановлення громадянства біженців, переміщених осіб, військовополонених, а також пошук воєнних злочинців виявилася недостатньою, 1 липня 1947 р. замість неї створили іншу інституцію — Міжнародну організацію у справах біженців (ІРО**) з ширшою компетенцією та більшими матеріальними, фінансовими й людськими ресурсами. До кола питань, які вирішувала ІРО, належали: опіка й допомога особам, які внаслідок різних причин та обставин потрапили за межі країн постійного проживання чи останнього місця мешкання, облаштування емігрантів у нових місцях розселення, їхнього забезпечення засобами до існування, а також репатріація. На початку 1949 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила рішення про розпуск ІРО як такої, що виконала поставлені перед нею завдання. Однак 3 грудня того ж року з'явилася резолюція, згідно з якою термін діяльності цієї інституції пролонгували до 1 січня 1951 р., після чого її функції мав перебрати на себе Верховний комісаріат у справах біженців, що діє донині⁴.

У 1951 р. було ухвалено Конвенцію про статус біженців, у якому зафіксована така дефініція: «Біженець — це людина, яка внаслідок цілком обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками

³ *Ель-Бушра Джуди, Фіши Келли.* Беженцы и внутренние перемещенные лица. [Електронний ресурс] https://www.unhcr.org/ru/wp-content/uploads/sites/73/2019/08/разница_между_беженцами_и_ВПЛ.pdf — С. 1. (останній перегляд: 02.05.2020).

* ЮНРРА — абревіатура з англ.: United Nations Relief and Rehabilitation Administration.

** ІРО — абревіатура з англ.: International Refugee Organisation.

⁴ *Павленко М.І.* Міжнародна організація у справах біженців [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла–Мі / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. — К.: В-во «Наукова думка», 2009. — С. 706–707. http://www.history.org.ua/?termin=Mizhnarodna_organizatsiya_bizhentsiv (останній перегляд: 03.05.2020).

раси, віросповідання, громадянства, належності до певної соціальної групи чи політичних переконань, перебуває поза країною своєї громадянської приналежності і не може користуватися захистом цієї країни чи не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань»⁵. Основним принципом, закладеним у Конвенцію, проголошено позицію, згідно з якою права біженців у чужій країні мають бути принаймні еквівалентними правам іноземців, які мешкають у цій країні. Крім того, на їхній захист спрямований принцип non-refoulement («неповернення»), згідно з яким їх не можуть примусити повернутися на свою батьківщину, якщо у них є підстави побоюватися за своє життя.

В ухвалених 1998 року Керівних принципах внутрішнього переміщення категорія «внутрішньо переміщені особи» трактується як «люди чи групи людей»:

- яких вигнали з місць постійного проживання, чи
- які вимушені були залишити домівки через повсюдне застосування насильства, порушення прав людини, природних чи спричинених людьми катастроф, та
- які не перетнули визнані міжнародним співтовариством кордони держави»⁶.

В обох згаданих документах збройні конфлікти та інші форми масового насильства вказані як потенційні причини появи біженців та ВПО.

На захист внутрішньо переміщених осіб зорієнтовані ухвалені 1949 року Женевські конвенції ООН та Додатковий протокол 1977 року, якими всім сторонам збройного протистояння забороняється самовільно і примусово переселяти цивільних мешканців.

Оскільки до 1990-х років не існувало єдиного механізму захисту ВПО, у 1992 р. було запроваджено посаду Спеціального Представника Генерального Секретаря ООН з питань внутрішнього переміщених осіб, який і розробив згадані Керівні принципи внутрішнього переміщення⁷.

Наведена проекція феномену біженства і внутрішнього переміщення на повоєнну дійсність зроблена для того, аби показати її глобальний масштаб і хронічний характер актуальної навіть для нинішнього часу

⁵ Див.: Сайт Управління Верховного Комісаріату ООН у справах біженців. 11 вересня 2004 року [Електронний ресурс] : <http://www.unhcr.ch/cgi-bin/texis/vtx/home> (останній перегляд: 03.06.2018).

⁶ Керівні Принципи Внутрішнього Переселення. — Нью-Йорк: Управління ООН з Координації Гуманітарних Питань, 1998. 11 вересня 2004 р. [Електронний ресурс] : http://www.reliefweb.int/ocha_ol/pub/idp_gp/idp.html (останній перегляд: 03.06.2018).

⁷ Інформація про Женевські Конвенції див.: Тексти Конвенцій. — Індіанapolis, І.Н.: Професійне товариство журналістів, 11 вересня 2004 року [Електронний ресурс] : <http://www.genevaconventions.org/> (останній перегляд: 03.06.2018).

проблеми, регулювання якої потребує союзних дій світового співтовариства, а також специфічних інструментів.

Перетворення державного антисемітизму в нацистській Німеччині на чинник безпосередньої загрози єврейській спільноті викликало стурбованість світового політикуму і громадськості. З метою пошуку шляхів розв'язання цієї проблеми з ініціативи президента США Ф.Д. Рузвельта була скликана конференція в Евіані (Франція). Активні дії американського керівництва в цьому напрямі стимулювали аншлюс Австрії, що спричинив еміграцію з цієї країни, а також відверті заяви А. Гітлера на кшталт зробленої 25 березня 1938 р. у Кенігсберзі, в якій він із задоволенням констатував масову єврейську міграцію і навіть знущально запропонував надати для цього розкішні морські судна⁸.

Ще 15 вересня 1935 р. в німецькому райхстазі ухвалили рішення «Про громадянина Райху» та «Про охорону німецької крові та німецької честі», якими німецьких євреїв позбавляли громадянських прав. В оточенні американського президента непокоїлися долею єврейського населення протестантів і католиків Австрії та Німеччини.

Напередодні Евіанської конференції відбувся щорічний з'їзд Сіоністської організації Америки, на якому були присутні делегати з 40 держав світу. Вони ухвалили резолюцію, в якій містилася пропозиція учасникам Евіанського саміту сформувати спеціальну комісію, яка б опікувалася переміщенням євреїв до Палестини і розвитком їхніх поселень.

До Евіану не дістали запрошень Німеччина, Японія, Іспанія, СРСР, Чехословаччина, Туреччина, Югославія, Фінляндія, Болгарія, Польща, Румунія та Угорщина (три останні надіслали своїх спостерігачів).

Організатори конференції подбали про присутність на ній представників Ліги Націй, прагнучи в такий спосіб узгоджувати свою діяльність із нею. Йшлося про голову Нансенівського міжнародного фонду для біженців М. Нансена, Верховного комісара Ліги Націй у справах німецьких біженців Н. Малколма, голову Міжнародної організації праці Д. Вінанта, генерального секретаря ліги Націй Ж. Авенюля.

На конференції в Евіані (6–15 липня 1938 р.) представники 32 держав і 39 міжнародних організацій* обговорили п'ять основних питань: допомога політичним біженцям; створення умов для прийому біженців у рамках законів та міграційних квот країн-учасниць; проблема «спільної

⁸ «My New Order. A Collection of Speeches by Adolph Hitler», 1973, De Roussy de Sales, R (Ed.). — New York: Octagon Books, 1008 p. P. 477–481.

* За іншими даними — 63 міжнародні організації (Совість мира или заговор молчания. К юбилеям Эвианской и Бермудской конференций. Фактор сионизма / А.В. Крылов, В.М. Морозов, Д.В. Иванов, В.О. Печатнов, С.А. Склярлов, Е.О. Шебалина // Вестник МГИМО-Университета. — М., 2018. — № 4. — С. 125–152).

відповідальності багатьох» (готовність прийняти біженців та їхня кількість); забезпечення біженців належними документами; формування постійно діючого органу, який би координував цю роботу⁹.

Головними здобутками конференції стали створення Міжурядового комітету з питань біженців, а також ухвалення підсумкової резолюції, що містила програму вирішення цієї проблеми. Згідно з документом, учасники зустрічі зобов'язувалися опрацювати уніфіковані підходи до практичної реалізації рішень у цій сфері, виробити відповідні механізми й алгоритм переселення і розміщення єврейських біженців у інших країнах. Інструментом приведення в дію попередніх домовленостей повинні були стати тристоронні переговори між державами походження примусової/недобровільної еміграції, країнами, до яких перебиралися біженці, а також державами, до яких вони мали остаточно переселитися (донорами і реципієнтами)¹⁰.

Вже 3 серпня 1938 р. у Лондоні відбулося засідання виконавчого комітету МКБ на чолі з лордом Вінтертоном. Після цього почалися контакти з німецькими дипломатами, які чинили формальні перепони для позитивного просування на шляху до порозуміння й узгоджених дій у вирішенні проблеми біженців.

Підсумки і реальні наслідки Евіанського саміту по-різному оцінюються дослідниками, політиками і громадськими діячами. Р. Ягер вважає її «першим кроком міжнародної співпраці стосовно єврейських біженців»¹¹.

На думку іншого дослідника, С. О'Коннора, країни-донори побоювалися надмірного напливу біженців, а відсутність взаємної довіри і належної координації дій перешкодила реалізації масштабної програми переселення¹².

Один із членів американської делегації в Евіані Д. Уоррен, заперечуючи результати конференції, вказує на об'єктивні труднощі з втіленням у життя її рішень: у першу чергу — негативні наслідки «Великої депресії» і загострення у зв'язку з економічною кризою проблеми зайнятості в латиноамериканських країнах¹³.

⁹ Юшкевич В.В. Евіанська конференція — перша міжнародна ініціатива президента Ф. Рузвельта з допомоги політичним біженцям // Гілея. — 2019. — Вип. 142 (№ 3). — Ч. 1. Історичні науки. — С. 203–206.

¹⁰ Там само. — С. 207.

¹¹ Jaeger R. Closed doors: America and the 1938–1940. Refugee Crisis, Delaware: University of Delaware, 2016. — P. 58.

¹² O'Connor S. Irish Government Policy and Public Opinion toward Cerman-Speaking Refugees, 1933–1945, Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2017. — P. 31.

¹³ Warren G. Oral History Interview with George L. Warren on 10th November, 1972. — Washington, 1972. — P. 28.

Різко негативну оцінку конференції дали представники багатьох єврейських організацій. Сіоністське крило, яке посідало провідні позиції у єврейських громадах, бойкотувало саміт через те, що Велика Британія відмовилася скасувати «Білу книгу» 1936 р., що різко обмежувала імміграцію в Палестину.

Спостерігачка на конференції Палестини Г. Меїр стверджувала, що «в Евіані справа так і завершилася пустими фразами», Г. Іонкіс назвав її «підготовочною сценою для трагедії», а А. Шоу — «зеленим світлом для геноциду»¹⁴. Коли А. Гітлеру доповіли про результати зустрічі в Евіані, він кинув фразу: «Тепер з євреями можна поводитися як завгодно, вони нікому не потрібні»¹⁵.

Американський політик У. Мондейл висловив таке міркування: «На кін в Евіані були поставлені людські життя, порядність та самоповага цивілізованого світу. Якби кожна держава репрезентована в Евіані, погодилася того дня прийняти 17000 євреїв, усі євреї Третього райху були б урятовані»¹⁶.

Свідченням того, що це були не пусті слова, стали події «Кришталеві ночі» 9 листопада 1938 р. коли по всій Німеччині було розбито й пограбовано 7 тис. єврейських крамниць, спалені синагоги, вбито майже 100 осіб, а майже 30 тис. арештовано й запроторено у концтраційних таборах¹⁷.

Відсутність організованого впливу керівництва провідних держав та світової громадськості фактично розв'язали руки нацистській верхівці Райху. Навіть єврейські організації, що мали помітний вплив на суспільно-політичне життя західних демократій, не спромоглися на консолідовані дії, спрямовані на попередження радикального антисемітизму, чи, принаймні, на амортизацію наслідків політики нацистів. Американський равин М. Кахане у памфлеті «Ніколи більше! з гіркотою констатував: «Літопис тих років не містить згадок про будь-які самовіддані дії людей, які претендували на звання єврейських інтересів. Ті, хто пізніше організовували марші на захист прав людини і готові були поплатитися за це тюремним ув'язненням, навіть і не думали про те, наприклад, аби

¹⁴ Юшкевич В.В. Вказ. праця. — С. 208.

¹⁵ Birnbaum E. Evian: The Most Fateful Conference of all Times in Jewish History. Part II // «Nativ». A Journal of Politics and the Arts. Sha'arei-Tikva: Ariel Center for Policy Research. February 2009. — P. 2.

¹⁶ Mondale W.F. Evian and Geneva. [Електронний ресурс]. Інтернет-портал «The New York Times», 1979, 28 July. <https://www.nytimes.com/1979/07/28/archives/evian-and-geneva.html> (останній перегляд: 04.05.2020).

¹⁷ Гутман И., Шацкер Х. Катастрофа и ее значение. Иерусалим: «Библиотека Алия», 1990. — С. 51.

прикувати себе до огорожі Білого дому і привернути тим самим увагу до долі ... мільйонів їхніх братів, які стояли на порозі знищення. За винятком дій Американського об'єднаного єврейського комітету з розподілу фондів («Джойнт»), що не є членською організацією і був створений винятково для надання допомоги біженцям, усі зусилля єврейського істеблішменту звелися до складання цілком респектабельних петицій до президента Франкліна Делано Рузвельта»¹⁸.

Тим часом сіоністи Німеччини намагалися домовитися з нацистською правлячою верхівкою про умови переселення євреїв до Палестини, хоча Лондон не бажав збільшувати квоти на єврейську імміграцію з політичних мотивів (цьому противилися палестинці). 25 серпня 1993 р. Сіоністська Федерація Німеччини, Англо-Палестинський банк, з одного боку, та Міністерство економіки — з іншого, підписали Угоду про трансфер. Згідно з цим документом єврей, який збирався перебраться до Палестини мав внести до банку Вассермана (Берлін) чи банку Варбургів (Гамбург) близько 1 тис. ф. с. (5 тис. дол. США). Діставшись нового місця, він міг отримати свої кошти в Англо-Палестинському банку у менш цінних палестинських фунтах з відрахуванням високого відсотку за послуги німецьких фінансових установ. На ці кошти купувалися німецькі товари (навіть будматеріали для нових будинків). Завдяки угоді до Палестини змогли потрапити 50 тис. євреїв з Німеччини (10% єврейських мешканців Палестини)¹⁹. Єврейські іммігранти з Німеччини й Австрії ввезли до Палестини близько 40 млн. дол. (60% капіталовкладень в цю територію)²⁰.

Однак внаслідок повстання палестинців та жорстокої імміграційної політики Великої Британії в'їзд євреїв до Палестини (алія) у грудні 1939 р. припинився. На цей час нацисти перейшли до примусового вигнання австрійських та німецьких євреїв конфіскуючи їхнє майно, хоча деякі країни виявили готовність прийняти цю категорію біженців²¹.

Упродовж війни за сприяння «Хагани»* до Палестини нелегально переїхали 40 тис. євреїв, а після її завершення і до появи держави Ізраїль (разом з легальною імміграцією за англійською квотою) — ще 80 тис.

¹⁸ *Kahane M.* Никогда больше! — Нью-Йорк: «Пирамид букс», 1971. — С. 5.

¹⁹ *Polekenn K.* The Secret Contacts: Zionism and Nazi Germany 1933–1941 // *Journal of Palestine Studies*, 1976. — Vol. 5. — № 3/4. — P. 66.

²⁰ *Brenner L.* Zionism in the Age of the Dictators. — London: Croom Helm, 1983. — P. 65.

²¹ *Nicosia F. R.* The Third Reich and the Palestine question. — New Jersey, US: Transaction Publishers, 2000. — PP. 48–49.

* «Хагана» — військова підпільна організація, створена в Палестині у червні 1920 р. для захисту єврейських поселень від нападів арабських екстремістів.

осіб²². Отже, зусиллями сіоністських організацій вдалося врятувати від нацистського терору 370 тис. єврейських біженців з Європи²³. Ще понад 81 тис. осіб співробітники «Джойнту» через Балкани, Францію, Іспанію, Португалію вивезли до США та Канади.

Та після початку Другої світової війни майже 5 млн²⁴ європейських євреїв опинилися в пастці. «Дивна війна» в Західній Європі, триумфальні успіхи Вермахту перекрили канали відтоку єврейських біженців з підконтрольних нацистам та їхнім союзникам територій.

Перехід війни на Східному фронті у затяжну, позиційну фазу підштовхнув нацистську верхівку до корекції політики у «єврейському питанні». 20 січня 1942 р. відбулася конференція у Ванзее, на якій було затверджено план «остаточного розв'язання єврейського питання». У п. 3 цього документу зазначалося: «Віднині, з відповідного дозволу фюрера, замість еміграції відкривається нова можливість вирішення проблеми — евакуація євреїв на схід. Та ці акції слід розглядати все ж як запасні. Однак, при цьому вже нагромадився практичний досвід, важливий з огляду на майбутнє остаточне розв'язання єврейського питання. Акція остаточного розв'язання єврейського питання в Європі охопить близько 11 млн євреїв»²⁵. З цього документа з усією очевидністю постає маніякальне захоплення нацистів масштабами їхньої «місії», неадекватне сприйняття ними реальної ситуації і апокаліптичний цинізм тих, хто генерував такі ідеї.

Єврейська Катастрофа збурювала світову громадську думку. Керівництво Великої Британії та США відчувало тиск з боку єврейських і неєврейських організацій, що звинувачували Лондон і Вашингтон у пасивності та бездіяльності, небажані вжити рішучих заходів для виправлення ситуації. Аби виробити лінію поведінки в цьому питанні, представники двох країн зібралися на зустріч у Гамільтоні (Бермудські острови), де з 19 до 30 квітня обговорювали широкий спектр проблем, пов'язаних з долею євреїв. На засідання не допустили представників єврейських організацій та журналістів.

Центральним питанням, яке обговорювали британська (на чолі з молодшим міністром Форін Офіс Р. Лау) та американська (її очолював Г.У. Додс) делегації, стала проблема єврейських біженців, звільнених

²² Очерк истории еврейского народа / под ред Ш. Эттингера. — Иерусалим: Библиотека «Алия», 1979. — Т. 2. — С. 736.

²³ Краткая еврейская энциклопедия: В 11 т. / Гл. ред. И. Орен (Надель), М. Занд. — Иерусалим: «Кетер», 1982. — Т. 2. — С. 394.

²⁴ Там же. — С. 345–346.

²⁵ *Михман Д.* Катастрофа европейского еврейства. — Тель-Авив: Изд-во Открытого ун-та, 1995. — С. 130–140.

союзницькими військами і тих, які ще залишалися на підконтрольних нацистам територіях. Однак жодна сторона не змогла запропонувати прийнятну і дійову програму порятунку цієї категорії жертв геноциду. США не погодилися на збільшення імміграційної квоти для єврейських біженців з Європи, а Велика Британія — скорегувати закладену в «Білу книгу» квоту на єврейську алію в Палестину, що становила 75 тис. осіб на 5 років.

Замість реальних кроків обговорювалися малоімовірні варіанти розміщення єврейських біженців у Британській Гвіані, Мінданао (Філіппіни), Домініканській республіці²⁶.

На Бермудській конференції було відновлено діяльність Міжурядового комітету у справах біженців, створеного в Евіані.

Підсумки Бермудського саміту спричинили хвилю критичних заяв. Газета «Нью-Йорк Таймс» опублікувала відозву «Комітету за єврейську армію», що кваліфікувала результати зустрічі як «знущання» на тлі задекларованих обіцянок надати практичне сприяння єврейським біженцям²⁷.

Сенатор Г. Трумен (майбутній президент США) відкликав своє членство у МКСБ, оскільки вважав наслідки його діяльності образою американських сенаторів. На знак протесту проти браку політичної волі керівників великих держав у вирішенні цієї проблеми член єврейського консультативного органу Польського уряду на еміграції. Ш. Зігельбой покінчив життя самогубством²⁸.

У соціально-політичній інженерії більшовиків одне з чільних місць посідали примусові переселення. Їхні причини і характер були різними, але здебільшого в основі лежав політичний мотив. Депортації охоплювали сотні тисяч людей різних національностей і соціальних груп і мали на меті гомогенізацію суспільства, витравлення волі до спротиву тоталітарному режимові.

Однак виникає питання: чи можна депортованих вважати внутрішньо переміщеними особами? За всіма ознаками, згідно з наведеною вище дефініцією, зафіксованою міжнародним гуманітарним правом, обидві категорії практично тотожні. Існує лише один пункт, який перешкоджає їхній повній синонімізації: ВПО не перитинають визнані міжнародним співтовариством кордони держави. У зв'язку з цим слід чітко визначити, який статус мали депортовані в зайнятих СРСР у 1939–1940 рр.

²⁶ *Saker G.M.* История Израиля от возникновения сионизма до создания Государства Израиль. — Иерусалим: Библиотека Алия, 1994. — Т. 2. — С. 155–158.

²⁷ *New York Times*, 1943, 4 May. — P. 17.

²⁸ Див. також: *Blair David.* The Bermuda Conference that Failed to Save the Jews // *The Daily Telegraph* (London), 2015. 31 January; *Medoff R.* doc. The Allies' Refugee Conference — A «Cruel Mockery» // *The David S. Wyman Institute for Holocaust Studies*, 2004. 13 May.

територіях, а також на окупованих Німеччиною та її союзниками українських землях.

Вже 3 вересня 1939 р. Франція, Велика Британія (та її домініони), згідно зі своїми союзницькими зобов'язаннями щодо Польщі, оголосили війну Німеччині. До самого закінчення війни в Європі ці та інші держави, які воювали проти країн Осі, не визнавали легітимними дії Німеччини та її союзників. Територія України вважалася окупованою, тобто такою, що не входила до меж Райху. Отже, тих мешканців, які примусово евакуюювалися, вивозилися на роботи до Німеччини чи у концтабори, слід вважати «переміщеними особами» (dp).

Складніша ситуація постала у «возз'єднаних» з УРСР західноукраїнських областях. Визнаний агресором Радянський Союз «легітимізував» цей акт рішеннями сесій Верховних Рад УРСР та СРСР і жодна велика держава не вчинила демарш із цього приводу, як це було у випадку з війною проти Фінляндії, через яку СРСР виключили з Ліги Націй, не розірвала з ним дипломатичні стосунки. Таким чином, під депортацію потрапили де-юре вже громадяни СРСР (хоча не всі з мешканців Західної України встигли отримати паспорти цієї держави). Отже, з формально-юридичного погляду цю категорію осіб можна вважати «внутрішньо переміщеними особами».

Оскільки депортаційні акції в УРСР досліджувалися доволі ґрунтовно, зупинимося лише на загальній хроніці подій. Аби не розтягувати радянізацію щойно приєднаних територій на тривалий час, керівництво СРСР вдалося до кардинальних дій: «особливо небезпечні елементи» арештовувалися, ув'язнювалися або знищувалися, а їхні родини та певні категорії населення прирікалися на вигнання. 5 грудня 1939 р. союзний уряд видав постанову про виселення родин осадників* у віддалені райони країни. 29 грудня вийшло — «Положення про спецпоселення і трудове влаштування осадників, які виселялися з західних областей УРСР та БРСР», підготовлене НКВС СРСР.

На території Комі АРСР, Архангельської, Вологодської, Івановської, Кіровської, Пермської, Свердловської, Омської областей, Алтайського і Красноярського краю для депортованих створювалися спецпоселення у підпорядкуванні Наркомлісу. У постанові політбюро ЦК КП(б)У від 19 січня 1940 р., якою для проведення цієї акції відновлювалися спеціальні обласні трійки» НКВС, містилася така вказівка: «а) У відповідності з постановою Раднаркому СРСР підлягають виселенню на загальних підставах і родини осадників та лісові сторожі — українці, які перебувають

* Осадники — польські поселенці-колоністи, які одержали у 20–30-ті роки земельні наділи у південно-східних воєводствах (у Західній Білорусі та Західній Україні).

у списках, виявлених у процесі обліку осадників органами НКВС УРСР; б) Підлягають виселенню також родини осадників та лісової сторожі, які на момент обліку мали землі 3–4 морги і перебували у воєводських списках осадників як такі, що користувалися всіма перевагами польської держави»²⁹.

До кінця січня були складені проскрипційні списки, до яких потрапило 17807 родин (95193 особи)³⁰.

Для транспортування такої кількості людей було виділено 3537 вагонів³¹.

Вигнанцям дозволяли брати з собою одяг, взуття, постільну білизну, столовий посуд, продовольство в рахунок на місяць, дрібний побутовий та господарський інвентар (молотки, сокири, зубила, відра, пили, лопати, сапи, коси, граблі, вила тощо), гроші в необмеженій кількості, побутові цінності й особисті прикраси (обручки, браслети, намисто, сережки, портсигари, годинники), скриню чи ящик для складання речей загальною вагою до 500 кг³².

Примусове виселення осадників тривало упродовж 9–12 лютого. Приголомшені люди практично не чинили активного спротиву. Та дехто на знак протесту вдавався до самогубства, як осадник Слуйський із с. Майдан Старий, який перерізав з відчаю собі горло³³. 13 лютого до Москви надійшла інформація про 17206 видалених родин (89062 особи), а разом з осадниками, вивезеними з БРСР, кількість депортованих сягала 139 тис. 590 осіб.

Їх розселили на величезній території 21 області і краю СРСР (у 115 спецселищах), а 72% з них становили жінки і неповнолітні³⁴.

²⁹ Цит. за: *Вронська Т.В.* Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — С. 252.

³⁰ *Збірнев Карпус.* Втрати населення в Західній Україні у 1939–1941 рр. // Україна–Польща: важкі питання. — Т. 5: Мат. V міжнар. семінару іст. «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», Луцьк, 27–29 квітня 1999 р. — Варшава: TURSA, 2001. — С. 142.

³¹ *Киричук Ю.І.* Радянський терор 1939–1941 рр. // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: Іст. нариси / Відп. ред. В.А. Смолій. — К.: Наукова думка, 2002. — С. 583.

³² Літопис нескореної України: документи, матеріали, спогади: у 2 кн. — Кн. 1 / Підготували Я. Лялька, П. Максимук, І. Патер та ін. Авт. передмови Я. Лялька, Р. Бачинський. — Львів: Просвіта, 1993. — С. 27.

³³ Літопис нескореної України: документи, матеріали, спогади: у 2 кн. — Кн. 2 / Підгот.: Я. Лялька, Р. Коритко, М. Онишкевич та ін.; відп. ред. та авт. передм. Я. Лялька. — Львів: Галиц. вид. спілка, 1997. — С. 57–58.

³⁴ *Ciesielski S., Hryciuk G., Srebrakowski A.* Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej. — Wrocław: Prace historyczne, 1993. — S. 27–28.

Представників цієї категорії виселяли з рідних місцевостей і надалі. Станом на вересень 1941 р., за даними НКВС СРСР, у спецселищах перебувало 243 тис. 106 осадників з родинами. Серед них налічувалося чимало українців, які перебували у шлюбі чи народилися в осадницьких родинях³⁵.

2 березня 1940 р. політбюро ЦК ВКП(б), обговоривши питання «Про охорону державного кордону в західних областях УРСР та БРСР», доручило керівництву союзних республік відселити до 15 квітня з 800-метрової смуги (крім Заліщиків, Сокаля та Перемишля) сім'ї, занесені до особливих списків органів внутрішніх справ. Водночас було ухвалено директиви про заслання до Казахстану на 10-річний термін членів родин раніше репресованих і тих, хто перебував у таборах військовополонених (офіцерів Війська Польського, поліцаїв, тюремників та інших) — загалом 22–25 тис. родин³⁶. В урядовій постанові до категорії «неблагонадійних елементів» зарахували діячів українських політичних і громадських об'єднань (КПЗУ, ОУН, УНДО та інших), заможних господарів-селян, які володіли земельною ділянкою до 5 га у приміській зоні, 7 га — у сільській та 10 га — у гірській місцевості, а також родини, очільники яких були заарештовані чи перебралися до німецької зони окупації³⁷.

Друга хвиля депортації почалася в ніч з 12 на 13 квітня 1940 р. Один із львів'ян згадував: «Уночі облягали хату висланці «чрезвычайники» й наказували присутнім одягатись. Перед хатою чекали авта... Залякані люди питалися: куди їх забирають і за віщо? Відповіді були різні. Це залежало від урядовців, від їх серця, настрою, звички. Якоїсь точно означеної методи чи офіціальних вказівок, що саме треба казати призначеним на заслання, тут не було. І так одних енкаведисти заспокоювали, що беруть тільки на допит і зараз їх випустять. Для підтвердження своїх слів не дозволяли їм брати з собою навіть необхідних речей, мовляв, це зайве. Люди не мали з собою білизни для зміни, ні плаща. Іншим дозволяли спакувати в куфри і клунки, що завгодно: постелю, теплий одяг, білизну, кухонний посуд... Попали теж між депортованих такі, які зовсім випадково опинились у гостях у даної родини; їх брали

³⁵ *Вронська Т.В.* Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.). — К.: Темпора, 2013. — С. 249.

³⁶ Там само. — С. 250.

³⁷ *Депортації: Західні землі України кінця 30-х — початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади: У 3 т. / Відп. ред. Ю.Сливка.* — Львів: Ін-т. українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1996. — Т. 1: 1939–1945 рр. — С. 110.

«через помилку», а, може, для помсти, що, мовляв, у таких контр-революціонерів бувають дома»³⁸.

Встановлення лінії розмежування між СРСР та Німеччиною викликало чисельні міграційні потоки в обох напрямках. З німецької зони на територію, контрольовану радянською військовою адміністрацією, перебиралися переважно єврейські біженці з інших районів Польщі.

У вересні 1939 р. близько 200 тис. зуміли виїхати на схід, у зону радянської окупації, де вони приєдналися до 1,2 млн. місцевого єврейського населення. Багато з них отримали прихисток і те, що було необхідним для облаштування на нових місцях, від місцевих єврейських громад. Саме прибульці з Центральної Польщі виявили найбільший ентузіазм, зустрічаючи Червону армію і радянську владу. Більшість таких людей були симпатиками комуністичних ідей.

Одним з мотиваційних чинників, що спонукали євреїв залишати райони, які захоплював Вермахт, стало вигнання з Німеччини у жовтні 1938 р. 17 тис. польських євреїв³⁹.

У рамках німецько-радянських угод (серпень–вересень 1939 р.) здійснювалася оптація групами населення, яке бажало потрапити на німецьку або радянську територію. Значна частина з тих 100–120 тис. етнічних німців, які мешкали по радянській стороні, виявило намір перебраться до Німеччини. 16 листопада 1939 р. було налагоджено нормативно-правову основу для обміну німців зі Східної Польщі на українців та росіян у її західних регіонах. Гужовим і залізничним транспортом німці з Волині й Галичини діставалися Ліцманштадту (Лодзі), де есесівці перевіряли їх на расову відповідність. Якщо вони потрапляли до расової категорії «О» («Ост»), їх призначали для онімечення польських територій, захоплених Райхом. Внаслідок цієї расової чистки майже 365 тис. поляків витискалися з розширеного «Великого Райху» на територію Генерального губернаторства, аби «звільнити місце» для новоприбулих⁴⁰.

Значна частина єврейських біженців із Західної Польщі відмовилися від радянських паспортів, плекаючи сподівання на те, що польська держава зможе відродитися. Польське ж громадянство (здебільшого з огляду на свободу економічної і громадсько-політичної діяльності вони вважали

³⁸ Депортації: Західні землі України кінця 30-х — початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади: У 3 т. — Т. 1. — С. 454–455.

³⁹ *Tomaszewski J.* Preludium Zagłady. Wygnanie Żydów polskich z Niemiec w 1938 r. — Warszawa: PWN, 1998. — S. 5.

⁴⁰ *Lumans V.O.* A Reassessment of Volksdeutsche and Jews in the Volhynia-Galicia-Narew Resettlement // *The Impact of Nazism. New Perspectives on the Third Reich and its Legacy*, red. A.E. Steinweis, D.E. Rogers. — Lincoln: University of Nebraska Press, 2003. — P. 85–100.

привабливішим за радянське). Однак і на них чекала «далека дорога», позаяк цій категорії заборонялося мешкати у 100-кілометровій смузі вздовж кордону упродовж 5 років (відповідна позначка заносилася до паспорта). Натомість тих біженців, які намагалися виїхати до німецької зони окупації, але змушені були повернутися, належало відправляти на лісорозробки у райони Крайньої Півночі⁴¹.

У місцях розселення вигнанців бракувало елементарних умов для існування, від чого особливо потерпали діти. «Мама хотіла вбити себе і нас, щоб ми не жили у таких муках, згадував колишній депортований, — але коли я сказав, що хочу побачити тата і повернутися до Польщі, вона стала веселіша»⁴².

До початку червня з 800-метрової прикордонної зони відселили 20524 господарства. Дехто повертався назад у відчаї від невимовно важких умов життя у нових місцях, а 134 сміливі наважилися перетнути лінію розмежування з Німеччиною⁴³.

Біженці з різних регіонів II Річпосполитої під натиском Вермахту перебиралися на територію Львівської, Дрогобицької та Волинської областей. Більша їх частина — 35283 родина (79301 особа) — зареєструвалася в радянських органах. Незабаром під контролем німецької переселенської комісії 30062 родини (65899 осіб) було вивезено з західноукраїнського регіону на Захід, переважно до Райху.

40 тис. польських біженців силами підрозділів НКВС у ніч з 28 на 29 червня, коли Україну залишили останні представники німецької комісії у справах біженців, вивезли у східні райони країни.

Наголошуючи на брутальному ставленні більшовицьких властей до біженців, Т. Вронська наводить такий епізод: «В одному з будинків, де тимчасово оселилася група біженців-євреїв з Західної Польщі, трапився доволі показовий інцидент. Коли туди увірвався загін НКВС, утікачі спробували ухилитися від арешту, наголошуючи, що вони, мовляв, члени єврейської соціалістичної організації «Бунд» і шукають захисту в інтернаціональній і гуманітарній радянській владі. Почувши ці слова, старший загону почав кричати: «Ви брудні біженці! Фашистські шпигуни!» Діти почали плакати, що більше розлютивши чекіста. «Заткніть їм пельки! Чи ви хочете, щоб я про них потурбувався? «Мати притягла їх до себе ближче, але вони не переставали плакати. Тоді розлючений командир

⁴¹ Вронська Т.В. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 pp.). — С. 251.

⁴² Цит. за: Епплблм Е. Історія ГУЛАГУ / Пер. з англ. А. Іщенко. — К.: Вид. дім «Києва-Могиланська академія», 2006. — С. 333.

⁴³ Вронська Т.В. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 pp.). — С. 252.

схопив руки малого хлопчика, відірвавши його від материнських рук, і кинув його спочатку на підлогу, а потім підняв його, потримав секунду, дивлячись прямо в обличчя, і ... з силою кинув об стіну»⁴⁴.

Про національний склад депортованих біженців свідчать дані по Волинській області: із 11771 примусово вивезеного біженця 1017 були українцями, 1837 — поляками, 8924 — євреями. Депортаційна акція, що проводилася без попередження, спричинила випадки самогубства, паніки і спроби втеч, і тоді енкаведисти розстрілювали нещасних⁴⁵. За іншими даними, з Волині під час вказаної акції було примусово видалено 12752 єврейські біженці⁴⁶.

Здійснюючи ці заходи без попередження і в примусовий спосіб, підрозділи внутрішніх справ відкривали вогонь по тих, хто намагався втекти. Дехто покінчив життя самогубством⁴⁷.

Значна частина мешканців Закарпаття, зірвана з місць постійного проживання мадярською окупацією, рушила в Галичину. Повіривши більшовицькій пропаганді, яка обіцяла прихисток, цілі родини біженців-емігрантів нелегально долали кордон, аби убезпечити себе від репресій угорської влади. Однак на радянській стороні їх негайно арештовували й засуджували за нелегальний перетин кордону до 3–5 років виправно-трудоих таборів. З документів Управління НКВС у Дрогобицькій області постає, що саме така санкція була застосована до 28 закарпатських українців, які «незаконно» перетнули кордон. Серед затриманих, більшість яких були селянами й різноробочими, налічувалося 18 членів Комуністичної партії та 7 «москвофілів», які в СРСР шукали захисту від переслідувань «гонведами». Загальна кількість біженців із Закарпаття сягала майже 60 тис. осіб. Їх розмістили у таборах для переміщення осіб у прикордонних районах поблизу Лоева і Сколе. Тих, кого органи

⁴⁴ Вронська Т.В. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). — С. 255, 264.

⁴⁵ Кондратюк К. Втрати населення Західної України у 1939–1941 рр. // Україна–Польща: важкі питання. — Т. 5: Мат. V міжнар. семінару іст. «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», Луцьк, 27–29 квітня 1999 р. — Варшава: TYRSA, 2001. — С. 153.

⁴⁶ Мотука Г., Внук Р. Żydzi w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1939–1941 // Europa nieprowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999, red. K. Jasiewicz. — Warszawa: Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 1999. — Р. 587; Гурьянов А.Э. Польские спецпереселенцы в СССР в 1940–1941 гг. // Репрессии против поляков и польских граждан. — М.: Звенья, 1997. — С. 119.

⁴⁷ Кондратюк К. Вказ. праця. — С. 159.

держбезпеки вважали «підозрілими» і «вороже налаштованими», незбаром розстріляли, решту згодом відправили у табори «Печорлагу»⁴⁸.

З анексованих Радянським Союзом румунських провінцій до Румунії виїхало майже 200 тис. осіб — значна частина інтелігенції, представників адміністрації, підприємств, військовослужбовців та інших⁴⁹.

Однак багатьом мешканцям сільської місцевості радянська влада не дозволила навіть зареєструватися для виїзду до Румунії. Частина з них вдалася до ризикованих спроб нелегального переходу кордону. Прикордонники та оперативні працівники НКВС жорстко присікали такі дії, стріляючи у порушників, арештовуючи актив біженців, які організовували втечі. Та, незважаючи на всі заходи, до 6 червня 1941 р. 3302 особи з цього регіону зуміли втекти до Румунії⁵⁰.

Спізнавши всіх «принад» більшовицької реальності, чимало біженців намагалося перетнути лінію розмежування на румунську сторону. У деяких випадках сотні, а то й тисячі людей намагалися «продавити» прикордонні пости, але їх зустрічали зброєю. Аби припинити цей рух, ЦК ВКП(б) і РНК СРСР 7 грудня 1940 р. ухвалили постанову «Про притягнення до відповідальності зрадників батьківщини і членів їхніх родин». Під визначення «зрадників батьківщини» потрапили не тільки громадяни СРСР, які самовільно переходять із СРСР до інших держав як «неповерненці» та їхні родини, а також усі повнолітні члени родин засуджених оунівців та активних повстанців, як уже заарештованих, так і вбитих під час збройних зіткнень із радянськими військами у західноукраїнському регіоні. До них застосовувалася репресія у вигляді заслання до віддалених районів Красноярського краю, Іркутської, Новосибірської та Омської областей⁵¹.

В інструкції НКВС СРСР «Про порядок заслання у віддалені північні райони СРСР членів родин зрадників батьківщини, які здійснили втечу або переліт за кордон», затвердженій союзним урядом 14 грудня 1940 р., містився перелік родичів, які підлягали примусовому видаленню: батько,

⁴⁸ Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. — Кн. 1. — С. 11, 66.

⁴⁹ Лисенко О., Перехрест О., Перехрест І., Іржавська А. Демографічні втрати України в роки другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси: у 2 кн. / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії) та ін. — К.: Наук. думка, 2011. — Кн. 2. — С. 741.

⁵⁰ Мусієнко І. Політичні репресії на Північній Буковині та Хотинщині // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2000. — № 2/4. — С. 478.

⁵¹ Лубянка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «Смерш», 1939 — март 1946 / Сост. В.Н. Хаустов и др. — М.: МФД: Материк, 2006. — С. 201. — (Россия. ХХ век. Документы); Вронська Т.В. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.). — С. 261–262.

мати, дружина, діти, тесть, теща, брати і сестри особи, визнаної «зрадником батьківщини». Дозволялося брати з собою в дорогу не більше 500 кг багажу і 500 крб. на кожного члена родини⁵².

Після нетривалої паузи керівництво СРСР вдалося до організації наступної, вже четвертої хвилі депортацій. Виявляючи занепокоєння активізацію українського націоналістичного підпілля, 14 травня 1944 р. ЦК ВКП(б) та РНК СРСР видали спільну постанову «Про вилучення контрреволюційних організацій у західних областях УРСР», у якій містилася така вказівка: «Арештувати і направити в заслання на поселення у віддалені райони Радянського Союзу терміном на 20 років з конфіскацією майна: а) членів сімей учасників контрреволюційних організацій, голови яких перейшли на нелегальне становище і переховуються від органів влади; б) членів сімей учасників згаданих контрреволюційних націоналістичних організацій, голови яких засуджені до ВМП»⁵³.

До 22 травня 1941 р «операція» була в основному завершена: на схід у ешелонах попрямували 3073 родини (11320 осіб) з Волинської, Дрогобицької, Львівської, Ровенської, Станіславської, Тернопільської та Чернівецької областей⁵⁴.

Прагнучи перешкодити виселенню родичів, окремі оунівські боївки чинили спротив радянським силовим структурам. Деякі ж учасники підпілля приходили до органів влади «з повинною», аби захистити членів сім'ї.

У науковій літературі відсутня консолідована оцінка кількості внутрішньо переміщених осіб та біженців у період першої радянізації Західної України. У тритомнику «Депортації: Західні землі України кінця 30-х — початку 50-х рр.» вказується, що до 1 квітня 1941 р. із західних областей УРСР та БРСР на трудове спецпоселення відправили 208,5 тис. осіб⁵⁵. О. Гур'янов, який вів підрахунки кожного ешелону з депортованими, зазначає, що від лютого 1940 р. до 1941 р. загальна кількість вивезених у східні райони СРСР поляків становила від 309 до 321 тис.⁵⁶

⁵² Лубянка. Сталин и НКВД–НКДБ–ГУКР «Смерш». — С. 203–204.

⁵³ Цит. за: *Вронська Т. В.* Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.). — С. 266.

⁵⁴ Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сборник документов: [В 8 т.]. Том 1. «Накануне». Кн. 2. (1 января — 21 июня 1941 года) / Авт.-сост.: Ямпольский В.П. и др. — М.: А/О «Книга и бизнес», 1995. — С. 148–154.

⁵⁵ Депортації: Західні землі України кінця 30-х — початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади: У 3 т. — Т. 1: 1939–1945 рр. — С. 155.

⁵⁶ *Гурьянов А. Э.* Масштабы депортации населения вглубь СССР в мае–июне 1941 г. // Исторические сборники «Мемориала». — Вып. 1: Репрессии поляков и польских граждан. — М.: Звенья, 1997. — С. 116.

Диференційовані дані щодо окремих категорій вигнанців містяться у довідці НКВС СРСР про кількість розселених спецпоселенців із західних областей УРСР та БРСР: 26120 колишніх військовополонених, 132460 осадників та лісників, 46597 засуджених, 176 тис. біженців та членів родин репресованих, разом — 381220 осіб⁵⁷.

Я. Грицак наводить значно вищу цифру примусово видалених упродовж 1939–1941 рр. мешканців колишніх Волинського, Тернопільського і Сталінського воєводств — майже 550 тис. осіб, що становило близько 10% усього населення Західної України⁵⁸.

Однак примусові переселення як засіб соціально-політичної інженерії застосовувався більшовицькою верхівкою не тільки на західноукраїнських землях. Наближення війни з нацистською Німеччиною підштовхнуло Москву до рішучих дій стосовно етнічних німців, які компактними групами проживали у різних регіонах України.

Згідно з угодою між урядами СРСР та Німеччини від 16 листопада 1939 р., здійснювався виїзд етнічних німців з території Західної України. Більшість «фольксдойчів» не виявляли особливих симпатій до більшовицького режиму, тому радянська сторона охоче пішла на те, щоб «відпустити» цих людей «на історичну батьківщину». Упродовж 1939–1940 рр. із приєднаних до СРСР регіонів до німецької зони окупованої Польщі відбуло понад 250 тис. етнічних німців: 60 тис. — з Волині, 96 тис. — з Південної Бессарабії, 42 тис. — з Північної Буковини, 60 тис. — зі Східної Галичини⁵⁹.

Уже в перший день німецько-радянської війни Президія Верховної Ради СРСР ухвалила Укази «Про военний стан» і «Про проголошення в окремих місцевостях СРСР воєнного стану». Згідно з цими законодавчими актами, надзвичайні повноваження делегувалися Державному Комітету Оборони (ДКО) СРСР. Військова влада на місцях наділялася правом здійснити всі належні заходи, продиктовані воєнною необхідністю, включно з виселенням «ненадійних елементів» із прифронтової зони. Однак уся підготовча робота (облік, відбирання підписки, видалення упродовж двох діб) мала проводитися органами НКВС і НКДБ⁶⁰.

⁵⁷ История сталинского Гулага. Конец 1920-х — первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7-ми томах. — Т. 5: Спецпоселенцы в СССР / Отв. ред. и сост. Т.В. Царевская-Дякина. — М.: РОССПЭН, 2004. — С. 63.

⁵⁸ Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття. — К.: Генеза, 1996. — С. 214.

⁵⁹ Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х томах / Відп. ред. В.А. Смолій. — Т. 2: Радянський проект для України. [В.А. Гриневич, В.М. Даниленко, С.В. Кульчицький, О.Є. Лисенко]. — К.: Наук. думка, 2004. — С. 164.

⁶⁰ Вронська Т.В. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.). — С. 273.

Водночас військове командування вдалося до відселення з безпосередньої прифронтової смуги. Однак на початковому етапі війни внаслідок стрімкого наступу Вермахту і його союзників провести в життя ухвалені рішення військрад про відселення цивільних мешканців з 5 чи 25-кілометрової смуги не вдалося. Населення, фактично кинуте напризволяще, саме вирішувало, залишатися під займанцями, чи прагнути евакуюватися. Сотні тисяч людей, беручи нехитрий скарб і худобу, вирушали незвіданими шляхами на схід. Натовпи біженців відходили одночасно з військовими частинами.

На відміну від стихійних біженців, які могли покладатися тільки на себе і сприятливі обставини, існували кілька категорій громадян, яких влада одразу оточила «підвищеною увагою». Ставка ВГК своєю директивою «Про формування та завдання 51-ї Окремої армії» від 14 серпня 1941 р. санкціонувала «негайне очищення» Кримського півострова від місцевих німців та інших «антирадянських елементів». У руслі цього документа а також постанови Ради з евакуації від 15 серпня 1941 р. (що мала, нібито, «легітимізувати» ці заходи), до середини вересня з Криму було депортовано майже 60 тис. етнічних німців⁶¹. У період вересня—грудня 1941 р. ще 1900 кримських німців вивезли у східні райони країни. Причина цих заходів крилася у тому, що Кремль вбачав у громадянах німецької національності потенційну «п'яту колону»⁶².

На підставі наказу військрази Південного фронту від 26 серпня 1941 р. про евакуацію німецького населення з Кримського півострова, Дніпропетровщини та Одещини до Алтайського краю примусово переселили 3200 осіб з Дніпропетровської і 6000 — з Одеської областей⁶³.

⁶¹ *Бажан О.Г.* Депортації народів Криму в роки Другої світової війни через призму документів радянських спецслужб // *Історія України. Маловідомі імена, події, факти* (зб. ст.). — 2004. — Вип. 26. — К.: Інститут історії України НАН України, С. 159; *Брошеван Н., Ренпенінг В.* Боль и память крымских немцев (1941–2001 гг.): историко-документальная книга. — Симферополь: Изд. «Тарпан», 2002. — С. 121–127; *Габриэлян О. А., Ефимов С. А., Зарубин В. Г.* и др. Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство. — Симферополь: «Амена», 1998. — С. 54–55; Реабилитированные историей. Автономная республика Крым / Ред. колл. В.П. Антипенко, Д.В. Омельчук, М.Р. Акулов и др. — Симферополь: «АнтикВА», 2006. — Кн. 2. — С. 48; *Сталинские депортации. 1928–1953* / Под общ. ред. акад. А.Я. Яковлева; Сост.: Н.Л. Поболь, П.М. Полян. — М.: МФД: Материк, 2005. — С. 323–325. — (Россия. XX век. Документы).

⁶² *Депортации народов СССР: (1930-е — 1950-е годы)* / Сост. О.Л. Милова. — М.: Дружба народов, 1995. — Ч. 2: Депортация немцев: (Сентябрь 1941 — февраль 1942 гг.). — С. 172. — (Народы и культуры).

⁶³ *Бердинских В.А.* Спецпоселенцы. Политическая ссылка народов Советской России. — М.: Новое литературное обозрение, 2007. — С. 151. — (серия *Historia Rossica*); *Айсфельд А., Мартиненко В.* Етнічні німці України під час Другої світової війни і в

У постанові політбюро ЦК ВКП(б) «Про німців, які проживають на території Української РСР», силові структури зобов'язувалися: «1) німців що перебувають на обліку як антирадянський елемент, заарештувати; 2) іншу частину працездатного чоловічого населення у віці від 16 до 60 років НКО мобілізувати до будівельних батальйонів і передати НКВС для використання у східних областях СРСР»⁶⁴. За тиждень на території Запорізької, Ворошиловградської і Сталінської областей заарештовано як «антирадянський елемент» 7091 особу німецької національності, а 13484 відконвойовано на будови ГУЛАГу⁶⁵.

До початку вересня 1941 р. з етнічних німців сформували 13 будівельних батальйонів загальною чисельністю 18,6 тис. осіб, які спрямували в Івдельгаг, Солікамбуд, Богословлаг (Урал) та Кімперсайлаг (Ак-тюбінська область Казахстану)⁶⁶.

У відповідність з постановою ДКО від 22 вересня 1941 р. депортації підлягало 109487 осіб німецької національності, які мешкали на території Ворошиловградської, Запорізької і Сталінської областей. Через швидкий наступ німецьких, румунських та угорських військ органи НКВС встигли відправити до Казахської РСР і Новосибірської області 79589 осіб⁶⁷.

Щойно з'єднання Червоної армії під час весняного контрнаступу 1942 р. відбили частину північно-східного регіону України, радянське керівництво кинуло органи НКВС на виявлення та ізоляцію колаборантів. У наказі НКВС СРСР від 12 грудня 1941 р. «Про оперативно-чекістське обслуговування місцевостей, визволених від військ противника» містився перелік тих категорій, які підлягали арешту. 15 грудня в аналогічному документі НКВС УРСР відповідним підрозділам ставилося в обов'язок «виявляти і вилучати всіх осіб, які працювали в адміністративних органах, створених німцями (члени допоміжних управ, старости, поліція і т.ін.)..., ворожих пособників, які надавали будь-яку допомогу і сприяння окупантам та їх ставленикам у вчинених звірствах та інших справах фашистського хазяйнування»⁶⁸.

повоєнні роки // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси: у 2 кн. / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії) та ін. — К.: Наук. думка, 2010. — Кн. 1. — С. 608.

⁶⁴ Сталинские депортации. 1928–1953. — С. 323.

⁶⁵ Там же. — С. 348.

⁶⁶ Герман А.А., Илларионова Т.С., Плева И.Р. История немцев в России: Учеб. пособ. — М.: Издательство «МСНК-пресс», 2005. — С. 441.

⁶⁷ Бердинских В.А. История одного лагеря (Вятлаг). — М.: Аграф, 2001. — С. 330. — (серия Historia Rossica);

⁶⁸ Вронська Т. Феномен «пособництва: до проблеми кваліфікації співпраці цивільного населення з окупантами у перший період Великої вітчизняної війни // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. — К., 2008. — Вип. 11. — С. 89.

У цей період поряд етнічною приналежністю основною підставою для примусового видалення з постійних місць проживання слугують політично-кримінальні кваліфікації. Їх масовий характер обумовлював засадничий підхід у державній практиці терору — за «антирадянські» дії окремих осіб репресії підлягала вся його родина. Ще одним свідченням цієї тенденції стала постанова ДКО СРСР від 27 грудня 1941 р. за підписом Й. Сталіна, що містила такі «рекомедації»: «Дозволити НКВС, родини, члени яких служили в адміністративно-каральних органах німецької влади, а також добровільно відступили з фашистськими військами, після проведення слідства, рішенням Особливої наради НКВС СРСР виселяти у віддалені області Союзу РСР» у порядку, встановленому для адміністративно висланих⁶⁹. На виконання директив НКВС СРСР № 197 і № 2516/2 (травень 1942 р.) заступник наркома внутрішніх справ УРСР Р. Крутов конкретизував структуру звітності за цим напрямом діяльності у такий спосіб: «Перше — загалом узято на облік осіб, перелічених у пункті 1 директиви 2516/2; друге — загалом облікових справ на сім'ї звинувачених, ... з них за характером злочинів; третє — зрада батьківщини; четверте — шпигунство; п'яте — зрада; шосте — сприяння німецьким агентам та окупантам; сьоме — інша антирадянська робота; восьме — ті, які добровільно пішли з німецькими військами; дев'яте — сім'ї німців»⁷⁰. З цього документа постає, що етнічні німці виокремлювалися в особливу групу, якій апріорі закидали сприяння агресору.

За той нетривалий час, який органи НКВС мали у своєму розпорядженні, допоки війська Вермахту знову оволоділи регіоном, вони не встигли здійснити заплановану депортацію громадян німецької національності. Натомість військові структури упоралися з цим завданням краще. За даними М. Бугая, на підставі постанов військрази Південного фронту та наказу НКВС СРСР від 20 березня 1942 р. з Харківщини вивезли у Кустанайську область 1500 членів німецьких родин⁷¹.

Останній акт депортації німців з України ініціював голова РНК УРСР Л. Корнієць (за сумісництвом — член військової ради Південного фронту). Після його звернення до Л. Берії з приводу «залишків німецького етнічного елемента на території Луганщини» (24 червня 1942 р.). 2748 німців з усіх 3701, які залишалися на території Ворошиловградської області, примусово видалили до Казахстану⁷².

⁶⁹ Лубянка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «Смерш», 1939 — март 1946. — С. 324.

⁷⁰ Айсфельд А., Мартиненко В. Вказ. праця. — С. 610.

⁷¹ Бугай Н.Ф. Л. Берия — И. Сталину: «Согласно Вашему указанию...». — М.: АИРО — XX, 1995. — С. 45.

⁷² Айсфельд А., Мартиненко В. Вказ. праця. — С. 610.

Ще однією категорією громадян, які за директивою Прокурора СРСР від 30 травня 1942 р. мали бути депортовані, стали родичі «зрадників батьківщини», а саме повнолітні члени родин військовослужбовців, яких Особлива нарада при НКВС СРСР чи судові органи засудили за втечу за кордон; командирів і політпрацівників, які під час бою позбавлялися знаків розрізнення і дезертирували до тилу чи здавались у полон; цивільних осіб, які втекли за кордон⁷³. Зважаючи на сотні тисяч командирів і політпрацівників РСЧА, які в цей час уже потрапили в оточення і полон й, аби не бути одразу розстріляними гітлерівцями, зривали з себе петлиці, «ромби» і «кубики», під вал цього виду репресій потенційно потрапляли десятки мільйони дружин, батьків, братів, сестер, дітей тих, кого після полонення називали «шлаком війни».

Коли виникло питання — як бути з сім'ями 23 тис. військовослужбовців РСЧА, засуджених до вищої міри покарання за «шпигунство, спробу зради батьківщині і за зрадницькі наміри», — було вирішено їх репресувати. Ця позиція була закріплена постановою ДКО СРСР від 24 червня 1942 р. «Про членів родин зрадників батьківщини»⁷⁴. Разом з такими родинами на арешт і 5-річне заслання прирікалися й сім'ї осіб, засуджених до смертної кари за добровільний відхід з відступаючими військами противника. Водночас вказана санкція не застосовувалася до членів родин, до складу яких належали фронтовики, партизани, інші члени родини, які допомагали Червоній армії та партизанам, а також нагороджені орденами та медалями СРСР⁷⁵.

На підставі постанови ДКОЛ від 11 жовтня 1942 р. Прокуратура СРСР надіслала на місця директиву про примусове видалення членів сімей військовослужбовців, визнаних винними у дезерції, бандитизмі, збройних пограбуваннях і «контрреволюційну повстанську діяльність» і засуджених до ВМП⁷⁶.

До примусового приміщення великих людських контингентів долучилися всі ланки велетенського механізму державного терору. На виконання постанови ДКО від 11 жовтня 1942 р. Головне управління військових трибуналів Наркомату юстиції СРСР через два тижні видав директиву, спрямовані на інтенсифікацію репресій проти сімей «зрадників

⁷³ Мозохин О.Б. Право на репрессии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918–1953): Монография. — М.: Кучково поле, 2006. — С. 228.

⁷⁴ Лубянка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «Смерш», 1939 — март 1946. — С. 350–351.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сб. док.: [В 8 т.]. Том 3. Кн. 2. От обороны к наступлению. (1 июля — 31 декабря 1942 года) / Авт.-сост.: Ямпольский В.П. и др. — М.: «Русь», 2003. — С. 352.

батьківщини» і «дезертирів». Згідно з цим приписом, військові трибунали армій, фронтів і флотів після затвердження вироків за такими справами відповідними військовими радами зобов'язувалися невідкладно надсилати їх до ГУВТ НКЮ для наступної передачі органам НКВС та вжиття санкцій⁷⁷.

Постійно педалював переслідування сімей «зрадників» і «дезертирів» Наркомат внутрішніх справ. Черговою директивою (10 грудня 1942 р.) його керівництво намагалося прискорити заочне засудження звинувачених у таких діях з метою оперативнішого надходження справ на їхніх родичів до Особливої наради⁷⁸.

За підрахунками Т. Вронської, аби стабілізувати ситуацію на фронті, зупинити відступ, запобігти дефетизму і дезерції, у 1942 р. було видано 3 постанови ДКО і 10 відомчих документів. Майже всі вони містили погрози застосування каральних санкцій проти рідних і близьких фронтовиків, які у той чи інший спосіб «провинилися» перед режимом.

Державний терор в СРСР завжди базувався на прагненні за допомогою страху паралізувати волю суспільства до спротиву. Черговий крок на цьому шляху позначив Указ Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р. «Про міри покарання для німецько-фашистських лиходіїв, винних у вбивствах і катуваннях радянського цивільного населення і полонених червоноармійців, для шпигунів, зрадників батьківщини з радянських громадян та їхніх пособників». Цим законодавчим актом впроваджувалася смертна кара визнаних винними у таких злочинах через повішання, що мало справляти залякуючий ефект⁷⁹.

На території II Річпосполитої, зайнятої німецькими і радянськими військами, розпочався значний за масштабами рух населення. Мотиваційні чинники для кожної групи біженців були різними, але в їхній основі здебільшого домінувало прагнення убезпечити себе від переслідувань за етнічними, релігійними, політичними, соціально-економічними мотивами, зберегти хоча б якесь рухоме майно.

Якщо на німецький бік перебиралися ті, хто знав на власному досвіді, або був добре обізнаний з більшовицьким режимом, то на радянський —

⁷⁷ Полян П.М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных оstarбайтеров на чужбине и на родине. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: РОССПЭН, 2002. — С. 77–78.

⁷⁸ Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сб. док.: [В 8 т.]. Том 3. Кн. 2. От обороны к наступлению. (1 июля — 31 декабря 1942 года). — С. 523–524.

⁷⁹ Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика: офіц. вид. / Ред. В.Т. Маляренко. — К.: Юрінком, 1997. — С. 145–147.

переважно євреї, які передчували небезпеку від нацизму для їхньої спільноти.

У 1939 р. євреї втікали з інших регіонів Польщі у її південно-східну частину, де існували організовані єврейські громади, здатні їх прихистити. Влітку 1941 р. їм залишалася альтернатива: або вирушити у невідоме, східні області України, або чекати на німців і сподіватися на те, що ставлення до єврейства на зайнятих Вермахтом землях буде іншим, ніж у Райху. Тих, хто все ж спробував залишити Західну Україну, іноді затримували радянські прикордонники на німецько-радянському кордоні 1939 р. Якщо з Ровно й Острога вибралося чимало єврейських родин, то з Ковеля й Луцька це встигли зробити лише близько 1,5% тамтешніх євреїв. Після польських громадян єврейської національності, яких радянські силові структури депортували у 1940 р. у східні райони СРСР, ця категорія біженців, на думку фахівців, становила другу за чисельністю групу євреїв, яким вдалося вціліти після окупації⁸⁰.

У санкції німецької адміністрації на створення юденратів волинські євреї вбачали можливість відновлення єврейських громад. Дехто повірив, що відродження традиційних громадських інституцій засвідчує відсутність загроз з боку нацистів. Юденрати ж насправді стали одним з інструментів контролю за єврейськими громадами і давали змогу організувати вилучення цінностей та працевикористання до часу їхнього часткового чи повного знищення⁸¹. Загалом роль кегілот залишається однією з найскладніших для фахівців, які займаються дослідженням їхньої діяльності в добу Голокосту.

Нерідко у нові громади вливалися біженці з Західної Польщі. Так, голова юденрату у містечку Вишнівець став прибулець із Лодзі. Більшість єврейських громад на Волині очолювали ті, хто виконував ці обов'язки ще за польської влади.

Угорське керівництво депортувало з анексованих під час «походу на Схід» територій єврейських біженців, які на початковому етапі війни перебравися на терени Польщі і Радянського Союзу. Примусово переміщені в німецьку зону окупації, вони, зрештою, були знищені нацистами у районі Кам'янець-Подільського у серпні 1941 р.⁸²

⁸⁰ *Снайдер Тімоті*. Життя і смерть західноволинських євреїв, 1921–1945 рр. // Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення. — Київ: Дух і Літера, 2015. — С. 132.

⁸¹ *Hilberg R.* The Politics of Memory: The Journey of a Holocaust Historian. — Chicago: Ivan R. Dee, 1996. — P. 150–151.

⁸² *Mallmann K.-M.* Der qualitative Sprung im Vernichtungsprozess. Das Massaker von Kamenez-Podolsk Ende August 1941 // Jahrbuch für Antisemitismusforschung 10 (Frankfurt am Main: Kampus Ver, 2001. — P. 239–264).

Упродовж 1942–1945 років порятунком євреїв займалися переважно члени підпільних антифашистських груп у різних європейських країнах, окупованих Німеччиною, а також поодинокі люди. Та у співставленні з загальними масштабами Шоа ці зусилля видаються малорезультативними. Дослідники наводять як приклад діяльність лідера угорських сіоністів Р. Кастнера. Наслідком його контактів з начальником єврейського відділу СС А. Ейхманом стало переправлення до Швейцарії 1684 євреїв, серед яких були родичі і знайомі Кастнера. Водночас у роки війни 476 тис. євреїв Угорщини стали жертвами Голокосту⁸³.

Початок німецько-радянської війни зруйнував, здавалося б, такий усталений плин життя, збурих українське суспільство, змусив мільйони людей замислитися над власною долею. Екзистенційний характер вибору для тих, хто потрапив у вир війни з перших днів наступу Вермахту та його союзників, визначався тим, що у гігантському збройному зіткненні зішлись дві найпотужніші в Європі воєнні машини, керівники яких ставилися до пересічних людей, як до слухняного знаряддя досягнення власних геополітичних амбіцій та «гарматного м'яса». Тотальний характер війни на знищення, стратегія «випаленої землі» змушувала людей самим дбати про себе і рідних.

Близький до кордону Львів з перших днів війни був охоплений панікою. Всі транспортні засоби були мобілізовані на вивезення майна партійно-радянських органів та родин функціонерів. Бранці місцевої пересильної в'язниці у передчутті чогось недоброго, вчинили бунт. Командувач 6-ї армії генерал-лейтенант І. Музиченко упродовж двох діб наводив порядок у місті. Загороджувальні пункти довкола Львова силоміць повертали біженців по домівках. Загалом це обернулося жахливою трагедією львівського єврейства, яке зазнало спочатку погрому, а потім і знищення⁸⁴.

Не можна стверджувати, що в Москві нічого не робили задля збереження людського потенціалу. Але розглядався він перш за все як ресурс, тому пріоритетним вважалося вивезення у східні райони СРСР наукової і культурної еліти, інженерно-технічного персоналу та кваліфікованих робітників, які вирушали в далекий шлях разом з обладнанням своїх підприємств. 27 червня 1941 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР видали постанову «Про порядок вивезення і розміщення людських контингентів та цінного майна», в якій акценти робилися на евакуації матеріальних

⁸³ *Arendt H. Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil.* — New York: Penguin, 1963. — P. 105.

⁸⁴ Політична історія України. XX ст.: У 6 т. — Т. 4: Україна у Другій світовій війні (1939–1945) / Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. — К.: Генеза, 2003. — С. 134.

цінностей⁸⁵. І лише через два тижні після війни союзний уряд ухвалив постанову «Про порядок евакуації населення у военний час», що знову-таки націлювала на першочергове переміщення вглиб країни устаткування об'єктів індустрії, сировини, матеріалів, а також спеціалістів, силами яких у східних регіонах СРСР формувався новий військово-промисловий комплекс. Про мільйони пересічних громадян у вказаних документах не йшлося⁸⁶.

В УРСР розгорнула діяльність республіканська урядова комісія з евакуації на чолі з заступником голови РНК УРСР Д. Жилою. Цей орган координував роботу уповноважених з керівництва евакуацією в областях, районах та містах. Одночасно з обладнанням промислових та сільськогосподарських об'єктів, технікою, худобою, сировинними матеріалами приписувалося вивозити у віддаленні регіони республіки, а потім і СРСР висококваліфікованих спеціалістів, службовців, молодь, жінок, людей похилого віку. Та внаслідок швидкого просування Вермахту і величезних масштабів робіт з демонтажу і транспортування матеріальних ресурсів основана маса населення мала самостійно вирішувати всі проблеми, пов'язані з вимушеною міграцією.

Спочатку керівництво держави сподівалося, що достатньо буде відселити з прифронтової смуги близько 2 млн людей по всій ширині німецько-радянського фронту. Та вже незабаром з'ясувалося, що ці розрахунки не справилися. Аби не допустити панічної втечі мешканців областей, наближених до зони бойових дій, було видано кілька нормативно-правових актів. Ще Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р. була заборонена самовільна зміна роботи, а в січні 1941 р. його дію поширили на відмову переходити на іншу (зокрема й гірше оплачувану) роботу, самовільне відлучення з робочого місця, понаднормовий робочий час, появу в нетверезому вигляді. Напад Німеччини обумовив додаткові обмеження в пересуванні цивільного населення. Згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про военний стан» (22 червня 1941 р.), військове командування отримувало додаткові повноваження з контролю за виїздом громадян з місцевостей, оголошених на воєнному стані. Наркомат внутрішніх справ СРСР таємним циркуляром від 17 липня 1941 р. встановлював порядок «документування» (ідентифікації) громадян, які під час евакуації в глибокий тил з різних причин втрачали особисті документи. Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про відповідальність робітників та службовців підприємств військової

⁸⁵ Известия КПСС. — 1990. — № 6. — С. 208.

⁸⁶ Україна: політична історія. XX — початок XXI ст. / Співголов. ред. кол. В. Смолій, Ю. Левенець. — К.: Парламентське видавництво, 2007. — С. 729.

промисловості за самовільне залишення підприємств» від 26 грудня 1941 р. всі робітники, ІТП та службовці фактично закріплювалися за об'єктами ВПК. Порушення цих приписів кваліфікувалося як «дезертирство», для винних встановлювалося покарання тюремним ув'язненням на термін від 5 до 8 років.

Про ставлення керівництва держави до вивезення мешканців території, яким загрожувала окупація, свідчить такий промовистий факт: Управління з евакуації населення при союзній Раді з евакуації було створено лише 26 вересня 1941 р., коли німецькі війська вже захопили Київ та вийшли на Лівобережну Україну.

До цього часу величезні валки людей, які вирішили відходити вглиб країни разом з відступаючими з'єднаннями Червоної армії, заповнили всі основні комунікації, що вели до Дніпра і Дону. А коли літаки «Люфт-ваффе» розбомбили основні переправи, а сухопутні війська Німеччини та її союзників охоплюючими ударами практично витіснили Червону армію з України, все це зупинилося у велетенському міжріччі: без засобів до існування, роботи, розуміння перспектив. Перезимувавши, як доведеться, більшість біженців змушена була повернутися додому, де на них чекав нацистський «новий порядок», примусове вивезення на роботи до Райху, приниження і терор.

Тим часом радянські евакуаційні органи визначали процедуру та коло обраних, яких вивозили централізовано. Згідно з положенням про евакуацію робітників та службовців і членів їхніх родин, той, хто потрапляв до цього списку, одержував право на перевезення до 100 кг вантажу та ще по 49 кг на кожного члена родини. За працівниками на час переїзду зберігалася середньомісячна заробітна плата, а також чверть цієї суми на дружину й 10% — на кожного непрацюючого члена родини⁸⁷. Через брак рухомого складу внаслідок військових перевезень евакуація людей здійснювалася у товарних вагонах, а то й на відкритих платформах. Лише від 24 червня до 18 липня 1941 р. через південний напрям на схід пройшло 349 ешелонів з «еваконаселенням»⁸⁸.

Внаслідок стрімкого просування противника виконати накази військового командування про евакуацію різних категорій населення (наказ командувача Південно-Західного фронту М. Кирпоноса від 29 серпня

⁸⁷ Пастушенко Т. Дорога на Схід: евакуаційна епопея // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси: у 2 кн. / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії) та ін. — К.: Наук. думка, 2011. — Кн. 2. — С. 508.

⁸⁸ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.: у 3-х т. / Ред. кол.: І.Д. Назаренко, І.І. Вівдиченко, В.Я. Головкін та ін. — К.: Політвидав України, 1967. — Т. 1. — С. 286.

1941 р., наказ начальника Генштабу Б. Шапошникова та голови ДКО Й. Сталіна від 17 листопада 1941 р. та інші) не встигли⁸⁹.

До масиву організованих мігрантів долучився і молодий призовний контингент. Хлопців виводили в організованому порядку у східні області України, де більшість із них поповнила лави червоноармійців, полонених, дезертирів. За деякими оцінками, у такий спосіб у радянський тил виселили майже 10 млн. потенційного поповнення Збройних сил⁹⁰.

Багато громадян вважали, що представники влади втікають від німців, залишаючи населення на поталу ворогу, «рятують свої шкури», використовуючи своє службове становище⁹¹. Уявлення про соціально-професійний склад евакуйованих дають дані по Харкову. До 15 жовтня 1941 р. з міста виїхало 65348 осіб, серед яких налічувалося 17666 залізничників, 14146 членів сімей військовослужбовців, 9520 робітників та службовців, 9379 осіб, які прибули до Харкова через евакопункти з інших міст республіки. 11% евакуйованих становили члени сімей партійних функціонерів (2901 особа), співробітників органів внутрішніх справ (5086), обласного і районного партактиву (3945)⁹².

Водночас значна частина робітників та колгоспників не виявляла бажання залишити рідну домівку, власне господарство, на облаштування яких пішло багато часу і зусиль.

Та навіть тим, хто відбував у далекі краї організовано, на нових місцях доводилося нелегко. Для них бракувало житла, палива, зимових одягу і взуття. Перші місяці йшли на те, щоб облаштувати побут, вирішити проблеми заробітної плати, підйомних, преміальних, продуктивного постачання, відновлення необхідних документів.

Загалом за межі республіки, за різними оцінками, виїхало від 2–2,5 млн до 3,5 млн мешканців України⁹³.

Якщо громадян, які з власної ініціативи вирушили подалі від зони бойових дій, можна вважати біженцями, то тих, кого вивозили в централізованому порядку, класифікувати дещо складніше. Однак з урахуванням

⁸⁹ *Полян П.* Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР. — М.: ОГИ. — Мемориал, 2001. — С. 103.

⁹⁰ *Население России в XX веке: Исторические очерки: В 3-т т. / Ответ. ред. В.Б. Жиромская.* — М.: «РОССПЭН», 2001. — Т. 2. 1940–1959 — С. 57.

⁹¹ *Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сб. док.: [В 8 т.]. Том 2. Кн. 2. Начало: 1 сентября — 31 декабря 1941 года / Авт.-сост.: Ямпольский В.П. и др.* — М.: Русь, 2000. — С. 145.

⁹² *Пастушенко Т.* Вказ. праця. — С. 511.

⁹³ *Гриневиц В.* Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.) — К.: ІПЕНД, 2007. — С. 313; Безсмертя. Книга Пам'яті України / Гол. ред. кол.: І.О. Герасимов. — К.: «Книга Пам'яті України», 2000. — С. 489.

мілітаризації економіки в умовах воєнного стану, персонального закріплення працівників за підприємствами і деякими установами, примусового характеру вивезення, їх можна віднести до внутрішньо переміщених осіб.

Найчисельнішою категорією примусово переміщених осіб з території України у перший період німецько-радянської війни стали полонені червоноармійці. Катастрофічні поразки Червоної армії мали наслідком оточення, добровільну і вимушену здачу в полон величезних контингентів радянських військовослужбовців. У вересні 1941 р. під Києвом у полон потрапило 665 тис. оточенців, біля Умані — 103 тис., у районі Брянськ — Вязьма — 662 тис. За даними німецької сторони, до кінця 1941 р. в полоні опинилося 3 млн. 350 тис. солдатів та офіцерів радянських Збройних сил⁹⁴.

На захопленій території СРСР німецьке командування створило систему місць утримання військових бранців: транзитні/пересильні табори («дулагі»), стаціонарні табори для офіцерів («офлагі») й рядового і сержантського складу («шталагі»). Ще під час підготовки війни проти СРСР, у березні 1941 р., передбачаючи можливість полонення 2–3 млн. червоноармійців, німецьке керівництво планувало створити на території Райху 47 «офлагів», 80 «шталагів» та ще 60 нових таборів винятково для радянських військовослужбовців на 790 тис. осіб⁹⁵. Але до початку «походу на Схід» спорудження мережі цих таборів перебувало на початковій фазі, то ж перші ешелони військових бранців у липні 1941 р. провезли їх на необлаштовані місця, внаслідок чого багато з них загинуло від холоду і голоду взимку 1941–1941 рр. У 1942 р. нацисти відмовилися від концентрації полонених у великих таборах, ліквідувавши більшість із них. Залишивши табори у Берген-Бельзені, Гаммельсбурзі, Зенне, Ламсдорфі, німецьке командування розосереджувало бранців з метою їхнього оптимального працевикористання⁹⁶.

⁹⁴ *Overmans R.* Die Kriegsgefangenenpolitik des Deutschen Reiches 1939 bis 1945. // *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, Bd. 9: Die deutsche Kriegsgesellschaft 1939 bis 1945. — Halbband: Ausbeutung, Deutungen, Ausgrenzung, München, 2005. — S. 805.

⁹⁵ Цайтхайн. Книга памяти советских военнопленных: [в 2 т.] / Под ред. Н. Хазае и др.; Пер. с нем. Б. Харитонов. — Дрезден: [Об-ние Саксонские мемориалы в память жертвам политического террора], 2005. — Т. 1: Лагерь военнопленных Цайтхайн — от «лагеря для русских» к мемориалу. — С. 35.

⁹⁶ *Левикін В., Пастушенко Т.* По обидві сторони фронту: проблема військовополонених у роки Другої світової війни // *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.* Історичні нариси: у 2 кн. / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії) та ін. — К.: Наук. думка, 2011. — Кн. 2. — С. 346.

На етапах «евакуації» військовополонених фіксувалася їхня масова смертність від голоду, холоду, ран, хвороб, виснаження, фізичних розправ та розстрілів. На відміну від біженців правовий статус військових бранців регулювався низкою міжнародно-правових актів, у першу чергу Гаазькою конвенцією «Про закони та звичаї сухопутної війни» від 18 жовтня 1907 р. та Женевською конвенцією «Про військовополонених», якими заборонялися різні форми насильства та примусу до цієї категорії, застосування у зоні бойових дій. Також передбачалося надання їм громадянської правоздатності і поширення на них загальних законів держави, полоненими якої вони стали, а також правовий захист через Міжнародний Червоний Хрест. Але правляча верхівка III Райху цілковито ігнорувала норми міжнародного гуманітарного права, коли йшлося про радянських військовополонених. Саме у зв'язку з цим слід розглядати надзвичайно високу летальність полонених червоноармійців: 7,1% на місяць у грудні 1941 р., 16,8% — у січні 1942 р., 12,2% — у лютому, 9,4% — у березні, 5,3% — у січні. Лише в лютому 1942 р. у місцях утримання військових бранців на території РКУ загинуло з різних причин 134 тис. осіб (46,4%), або в середньому 4300 осіб щодоби⁹⁷. Причиною такого стану слід вважати неготовність Берліна до належного утримання такої великої кількості військовополонених, помножена на політичну і расову ненависть до радянських військовослужбовців, що цілеспрямовано насаджувалась у німецькому суспільстві та Збройних силах.

Наростаюча потреба нацистської військової машини у продовольчих і сировинних ресурсах спричинила появу наказу генерал-квартирмейстера Вермахту від 25 липня 1941 р. про звільнення з полону представників «дружніх» національностей, до яких були віднесені прибалти, німці Поволжя, «кавказькі» та «мусульманські» народи, білоруси й українці⁹⁸. Щоправда, вже 13 листопада відпускати бранців слов'янського походження заборонили. За даними В. Лауер, за цей час було звільнено 280 тис. полонених, з яких близько 270 тис. були українцями⁹⁹.

Крах планів «блискавичної війни», усвідомлення нацистською верхівкою того, що протистояння з СРСР потребуватиме максимального напруження й використання всіх можливих ресурсів, спонукали Берлін

⁹⁷ *Штрайт К.* Они нам не товарищи // Военно-исторический журнал. — 1992. — № 4. — С. 42.

⁹⁸ *Полян П.М.* Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных оstarбайтеров на чужбине и на родине. — С. 92, 102.

⁹⁹ *Lower W.* Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine. — Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2005. — P. 65.

восени 1941 р. ухвалити рішення про використання військовополонених на роботах у Райху та Генеральному губернаторстві¹⁰⁰.

Великі контингенти військових бранців зі Східного фронту переправлялися у глибокий тил, аби компенсувати відчутні втрати робочих рук внаслідок мобілізації німецьких чоловіків на фронт. У серпні 1941 р. на території Райху вже працювало 150 тис. полонених червоноармійців, у жовтні — 228 тис. Однак у результаті виснажливої праці й напівголодного існування у грудні 1941 р. з 390 тис. бранців загинуло 72 тис., а до квітня 1942 р. — половина з усіх полонених. Тому у 1943 р. вже кожного нового полоненого належало одразу відправляти до Німеччини¹⁰¹. До кінця літа 1944 р. на території Райху використовувалася праця 631559 полонених червоноармійців. Вони були задіяні у найважчих і працемістких сферах виробництва: металургії — 130705 осіб, видобувній промисловості — 159898 (що становило 36% від усіх зарубіжних робітників)¹⁰².

Усі формальні декларації про збільшення раціону радянських полонених не підкріплювалися практичними заходами. Тому вони перебували у найгіршому становищі порівняно з військовими бранцями інших держав Антигітлерівської коаліції, а також остарбайтерами. Убивство працюючих і голодом величезної кількості військовополонених, яких вивезли до Німеччини, Міжнародний військовий трибунал у Нюрнберзі кваліфікував як один з найбільших військових злочинів нацистської верхівки III Райху.

Навіть у найважчих табірних обставинах військові бранці демонстрували спроможність до консолідованого спротиву. У Герберт у своїй праці наводить дані з доповідної записки гестапо про діяльність груп спротиву в середовищі військовополонених та примусових працівників. У період від березня до вересня 1944 р. було зафіксовано існування 38 підпільних осередків (2700 членів), сформованих переважно радянськими полоненими й остарбайтерами. До їхньої діяльності долучалися й німецькі, французькі, італійські, словацькі, чеські антифашисти. У найбільшій з них — «Братському союзу військовополонених — налічувалося майже 600 активних членів. Створений у травні 1943 р. в Мюнхені радянськими полоненими офіцерами, БСВ поширив свою діяльність на південний регіон Німеччини, доки не був викритий і ліквідований нацистськими спецслужбами у червні 1944 р.¹⁰³

¹⁰⁰ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Зб. док. і матеріалів. — К.: Держполітвидав УРСР, 1963. — С. 50–52.

¹⁰¹ Pohl D. Die Herrschaft der Wehrmacht: deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944. — München, 2008. — S. 214.

¹⁰² Herbert U. Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939 bis 1945. — Frankfurt am Mein: Fischer, 1998. — P. 263–291.

¹⁰³ Див.: Бродський Е.А. Во имя победы над фашизмом: Антифашистская борьба советских людей в гитлеровской Германии (1941–1945 гг.). — М.: Наука, 1970.

Ще однією соціальною групою, що відноситься до категорії переміщених осіб, стали українські остарбайтери. За різними даними, на роботи до Німеччини у добровільному та примусовому порядку було вивезено від 1,8 до 2,4 млн. мешканців України, що становило понад 25% з усіх 8 млн. 435 тис. іноземних робітників, залучених до економіки Райху¹⁰⁴. Це — мінімальні дані, адже в них не враховані робітники, які відбували покарання у штрафних і концентраційних таборах Німеччини, померлі та відіслані додому за станом здоров'я¹⁰⁵.

Значна частина мешканців Західної України виїздила на роботи до Райху добровільно, що було спричинено традиційною проблемою зайнятості у цьому регіоні, толерантнішим ставленням до німців, давніми сантиментами до «австрійської доби». В одній із пропагандистських публікацій «Краківських вістей» йшлося про те, що «велетенський, небачений досі експеримент використати робітну силу чужинців у Німеччині, почався, можна сміло сказати, з останнім пострілом у німецько-польському збройному конфлікті. З першими поїздами «добровольців» на працю — це були українці, здебільшого втікачі західноукраїнських земель, — почалася справжня, як її називає німецька преса, «промислова мандрівка народів»¹⁰⁶.

Вербувальна кампанія на початку 1942 р. на всій території України здійснювалася цілеспрямовано й орієнтувалася на набір робітників певних професій: гірників, будівельників, металургів та інших. Однак потік добровольців швидко вичерпався і німецькі окупаційні структури вдалися до примусових заходів. До них активно залучалися представники місцевих допоміжних органів управління — міські управи, старости сіл, місцева допоміжна поліція. Всі придатні до фізичної праці особи у віці від 16 до 55 років підлягали обов'язковій реєстрації, більшість із них —

¹⁰⁴ *Першина Т.* Фашистський геноцид на Україні 1941–1944. — К.: Наук. думка, 1985; *Spoerer M.* Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa 1939–1945. — Stuttgart — München, 2001; *Полян П.М.* Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных остарбайтеров на чужбине и на родине. — С. 77–78; *Гальчак С.* Становище цивільних примусових робітників Райху в Україні (1945–2010 рр.): історичні, соціально-побутові та правові аспекти: дис. ... д.і.н.: 07.00.01. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2012; *Пастушенко Т.В., Першина Т.С.* Остарбайтери [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мл–О / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. — К.: В-во «Наукова думка», 2010. — С. 673–674. — URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1061-1/978-966-00-1061-1.pdf> (останній перегляд: 06.03.2020).

¹⁰⁵ *Пастушенко Т.В., Першина Т.С.* Остарбайтери // Енциклопедія історії України: Т. 7. — С. 673.

¹⁰⁶ Краківські вісті. — 1939. — № 214.

вивезенню на роботи до Німеччини. Навесні вербувальна акція поширилася на сільську місцевість. Динаміку цього процесу демонструють дані по Галичині, звідки до липня 1942 р. вивезли 108 тис. робітників, у квітні 1943 р. проводжали 300-тисячного працівника, а у червні 1944 р. у Райху працювало вже 325 тис. галичан¹⁰⁷.

Інтересам відомства гауляйтера Ф. Заукеля, відповідального за цю програму, слугувала й «евакуація» цивільних мешканців із зони бойових дій. Тільки від 16 серпня до 15 вересня 1943 р. з оперативної зони дій Вермахту вивезли понад 30 тис. осіб¹⁰⁸.

За словами У. Герберта, комбінуючи облудні обіцянки, соціальний тиск і брутальний терор, відомство Заукеля упродовж 1942 р. депортувало з території Радянського Союзу понад 1 млн цивільних робітників¹⁰⁹.

Швидко вичерпавши кредит довіри мешканців окупованої України, німецькі служби вдалися до прямого насильства. Не тільки у великих містах, а й у глибокій периферії нацистські «людолови» за допомогою місцевих колаборантів організували облави, відправляючи «впольованих» жертв на збірні пункти. Зі спогадів одного з остарбайтерів дізнаємося, як проводилися такі заходи: «Десь у кінці червня 1943 р. німці і поліцаї влаштували в Гранові облаву. Був святковий день, тому ніхто не вірив, що таке може статися. Тоді схопили багато людей, близько сотні чоловік. Поліцаї пояснювали, що беруть тільки 1925, 1924, 1923-ті роки, але брали всіх... Машинами нас вивезли в Гайсин. Тут було ще більше німців. Всі озброєні, з собаками... Вони заштовхали нас у товарні вагони. Хто пробував щось сказати, того били...»¹¹⁰.

Втративши стратегічну ініціативу на Східному фронті, нацистська верхівка вдалася до тотального вилучення цивільного працездатного населення перед вступом у той чи інший регіон України. Концептуальне бачення у цій сфері виразно ілюструє директива райхсфюрера СС Г. Гімлера від 8 липня 1943 р.: «1. Фюрер ухвалив рішення очистити райони України від усілякого населення.

¹⁰⁷ Полян П.М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных остарбайтеров на чужбине и на родине. — С. 169; Гальчак С., Пастушенко Т., Шевченко М. Українські робітники нацистської Німеччини: вербування, примусова праця, репатріація // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси: у 2 кн. / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії) та ін. — К.: Наук. думка, 2011. — Кн. 2. — С. 53.

¹⁰⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 3206, оп. 6, спр. 243, арк. 26.

¹⁰⁹ Herbert U. Fremdarbeiter. Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. — Bonn: Dietz, 1999. — S. 186.

¹¹⁰ Гальчак С., Пастушенко Т., Шевченко М. Вказ. праця. — С. 52.

2. Усе працездатне чоловіче населення надходить у розпорядження Головуповноваженого з використання на правах військовополонених.

3. Жіноче населення визначене Головуповноваженим з працевикористання для роботи в Райху». А 7 вересня своїм наказом Г. Гімлер ставив вимогу, аби «під час відступу з України не залишилося жодної людини, жодної худоби, жодного центнера зерна, жодної рейки...»¹¹¹. Ці вказівки цілком співпадали з директивою фюрера для військ, які мали «забрати з собою все цивільне населення та використовувати його як робочу силу»¹¹².

На відміну від райхскомісаріату «Україна», дистрикту «Галичина» та зони військової адміністрації румунська окупаційна адміністрація проводила іншу лінію у сфері працевикористання. Згідно з угодою від 30 серпня 1941 р., румунська сторона отримала мандат на тимчасову адміністрацію й економічну експлуатацію території, на якій було створено губернаторство «Трансністрія». Звідси, а також з губернаторств «Бессарабія» і «Буковина» заборонялося вилучення робочої сили, хоча певна її кількість була вивезена з Бессарабії та Буковини (близько 68 тис.) до Німеччини та Румунії¹¹³.

Молодь намагалася «набути» різних недуг, аби не бути мобілізованим на роботи, а батьки йшли на підкуп посадовців, переховували дітей по лісах і схованках. Однією з форм спротиву примусовому вивезенню стали втечі примусових робітників на маршрутах з ешелонів. Так, з потягу № 32119, у якому з Києва до Брайтигайма транспортували 2063 робітників, втекло майже півсотні осіб¹¹⁴. Аби унеможливити втечі, примусових робітників перевозили у щільно замкнених вагонах-«товарняках» та пильно охороняли.

Остарбайтери набули оформленого різними відомчими документами статусу, що відрізнявся від статусу громадян інших держав, вивезених на роботи до Райху та військовополонених-співвітчизників. Їх утримували у спеціальних таборах ізольовано від інших іноземних працівників і виводили на роботи у складі робочих груп. Розпізнавальним знаком для них слугував знак «Ost», нашитий на одязі. Всі витрати, пов'язані з

¹¹¹ Цит. за: *Полян П.М.* Жертви двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных остарбайтеров на чужбине и на родине. — С. 197.

¹¹² Центральний державний архів громадських об'єднань України (*далі* — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 16, спр. 34, арк. 25.

¹¹³ *Холодницький В.* Репатріація: з історії повернення жителів Чернівецької області, вивезених за її межі в роки Другої світової війни // ІІ Міжнар. наук. конгрес українських іст. «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Кам'янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення. — Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острого, 2007. — Т. 4. — С. 414.

¹¹⁴ *Гальчак С., Пастушенко Т., Шевченко М.* Вказ. праця. — С. 56.

утриманням остарбайтерів, компенсувалися з їхнього заробітку, що практично залишало їх з мізерними коштами (від 1–3 — до 4–5 марок на тиждень). Зайняті в аграрному секторі та обслуговуванні (домашні робітники) не одержували грошей.

За своїм становищем остарбайтери наближалися до радянських військових бранців, хоча навесні 1942 р. відбулися деякі позитивні зрушення в харчуванні та умовах утримання. Водночас покарання за всі дисциплінарні порушення стали жорстокішими включно зі смертною карою¹¹⁵. Пійманих робітників-утікачів, як правило, відправляли у концентраційні табори і табори смерті.

45% цивільних робітників та військовополонених з СРСР працювали у промисловості, 30% — в аграрному секторі, 12% — у сфері обслуговування, по 4% — у видобувній галузі та будівництві¹¹⁶. Привезена з Радянського Союзу робоча сила залучалася до найбільш трудомістких видів робіт: у видобувній, металургійній, хімічній, будівельній індустрії і на транспорті¹¹⁷.

Оскільки українські «невільники» були здебільшого молодими людьми, а половину з них становили жінки, вони працювали переважно на підручних, допоміжних роботах і проходили курс виробничого навчання, перш, ніж їх ставили на відповідальне місце на виробництві.

Тривалість робочого дня становило 8–12 год., тижня — 48–60 год. У неділю остарбайтерам надавалося кілька годин вільного часу, хоча вони були суворо обмежені у пересуванні місцевістю, а також контактах з німцями та іншими групами примусових робітників.

Головною умовою виживання остарбайтерів за виснажливої праці було харчування. Якщо зайняті в сільському й домашньому господарстві мали утримуватися і харчуватися господарями, то промисловими робітниками опікувалися Міністерство продовольства, а також ДАФ*. Вони займалися організацією утримання, харчування, санітарно-гігієнічного забезпечення, дозвілля, листування тощо.

Промислові робітники проживали в спеціально обладнаних таборах, яких на території III Райху налічувалося майже 30 тис.¹¹⁸ У кожному

¹¹⁵ *Herbert U.* Fremdarbeiter. Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. — S. 194.

¹¹⁶ *Spoerer M.* Op. cit. — S. 223.

¹¹⁷ *Herbert U.* Fremdarbeiter. Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. — S. 314, 315.

* ДАФ (нім. — Deutsche Arbeitsfront — DAF) — Німецький трудовий фронт — об'єднання німецьких підприємців та службовців.

¹¹⁸ *Herbert U.* Europa und der «Reicheinsatz»: ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938–1945. — Essen: Klartext-Verl., 1991. — S. 126–138.

таборі встановлювалися жорстка дисципліна й відповідний режим дня. Найбільшою проблемою у всіх таборах було харчування. Продуктовий раціон упродовж усього часу залишався мізерним, а його споживча енергетична цінність ледь сягала 2000–2400 ккал. за норми 2540 ккал. Тільки влітку 1944 р. вона досягла норми споживання для німців¹¹⁹.

Ще однією хронічною проблемою для німецької влади став гострий дефіцит одягу та взуття для мільйонів зарубіжних працівників, який не вдалося подолати до кінця війни. Відсутність постільної білизни, засобів гігієни, медикаментів спричиняли незадовільний стан здоров'я багатьох примусових робітників і вищий порівняно з іншими національними групами рівень летальності (у 1943 р. — 1210 осіб щомісяця, а в 1942 р. — ще вищі показники через вкрай погане харчування й епідемії та у 1944–1945 рр. — внаслідок авіанальотів і бомбардувань). 23–40% смертей були викликані туберкульозом, 31% — серцево-судинною недостатністю і виснаженням, 2–4% — тифом, 4–7% — виробничим травматизмом¹²⁰.

Витрати на лікування у місцевих медичних установах покривалися з лікарняної каси (її фонд наповнювали остарбайтери) та їхньої платні. Якщо робітник важко занедужав, або жінка мала народжувати, їх відправляли на батьківщину. Упродовж 1942–1945 рр., за неповними даними, до СРСР повернулося близько 150 тис. робітників, які втратили працездатність¹²¹.

На початку 1944 р. Заукель визначив 25 закладів для утримання смертельно хворих, а також інвалідів з середовища іноземних робітників, в яких практикувалася евтаназія. Один з них розташувався у Гадамарі і в грудні 1944 р. кількість його «пацієнтів» сягала 44 тис. осіб. Більшість з них були приречені на загибель¹²².

Багато остарбайтерів не скорялися долі й боролися за своє право жити і залишатися людьми. У таборах виникали підпільні осередки, які займалися пропагандистською діяльністю, поширювали інформацію про становище на фронтах, збирали і передавали їжу і одяг для військових бранців, організували втечі з таборів. За даними У. Герберта, у 1943 р. з місць утримання і праці втікало щомісяця майже 45 тис. іноземних робітників (до пів-мільйона на рік) і половину з них становили

¹¹⁹ *Spoerer M.* Op. cit. — S. 125, 126; *Полян П.М.* Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных остарбайтеров на чужбине и на родине. — С. 250.

¹²⁰ *Полян П.М.* Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных остарбайтеров на чужбине и на родине. — С. 257–258.

¹²¹ Там же. — С. 258.

¹²² *Spoerer M.* Op. cit. — S. 141–142.

остарбайтери¹²³. Часто після втечі німецька поліція ловила і запроторювала сміливців до концтаборів і «фабрик смерті». Ті ж, кому вдалося оминати всі пастки і небезпеки, ставали до лав учасників європейського руху Опору в Італії, Франції, Бельгії, Польщі, Чехословаччині, самій Німеччині.

Окрім чисельних груп переміщених осіб на початку німецько-радянської війни велике скупчення біженців сформувалося у Галичині, на території Генерального губернаторства, де їхньою долею опікувалися місцеві осередки УЦК.

УЦК на чолі з В. Кубійовичем робив усе залежне від нього, аби полегшити існування біженців, здобути джерела для їхнього харчування, влаштувати на роботу, забезпечити медичну допомогу, морально і матеріально підтримати родини, які втратили годувальника¹²⁴.

У першій половині вересня 1941 р. райхсканцелярія отримала майже 30 листів із 270 підписами активістів місцевих відділень Українського національного об'єднання (УНО) та біженців із Буковини й Бессарабії з протестом проти передачі цих земель Румунії. Однак ці інтерпеляції не мали жодних наслідків.

На час завершення війни у Європі за межами України опинилася велика кількість мешканців республіки. З 5,5–5,7 млн радянських військових бранців майже 1 млн осіб перебували в таборах військовополонених на території кількох держав. Значна частина з 1 млн вихідців з України, які служили в шуцманшафті, різних «добровільних» охоронних і «козачих» підрозділах, допоміжній поліції, відійшли на захід разом з Вермахтом. Одночасно з остарбайтерами, депортованими до концтаборів учасниками українського національного і радянського руху Опору за межами батьківщини опинилося від 2 до 3 млн українців. Принаймні 220 тис. з них не бажали повертатися додому, під сталінський режим. 178 тис. з них розміщувалося в окупаційних зонах Великої Британії, США і Франції у західних регіонах Німеччини, 29 тис. — в Австрії, 12 тис. — в Італії¹²⁵.

Ще на Кримській конференції Сталін домовився з керівниками «Великої трійки» про репатріацію. Поряд з цілком виправданим бажанням забезпечити вигнанцям можливість повернутися додому, а також хоч якоюсь мірою зменшити депопуляцію країни внаслідок величезних

¹²³ *Herbert U.* Europa und der «Reichsinsatz»: ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938–1945. — Essen: Klartext-Verl., 1991. — S. 360.

¹²⁴ Див.: *Кубійович В.* Українці в Генеральній губернії 1939–1941. — Мюнхен, 1975 і «Мені — 85» 1985, Мюнхен 1985.

¹²⁵ *Кубійович В., Маркус В.* Еміграція // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. — Львів: Наук. то-во ім. Т. Шевченка, 1993. — Т. 2: Перевидання в Україні. — С. 635.

людських втрат, господар Кремля прагнув будь-що виявити і покарати всіх, хто у той чи інший спосіб опонував більшовицькому режиму чи співпрацював з німецькими, румунськими й угорськими окупантами. Згідно з ялтинськими домовленостями, до кола репатріантів потрапили:

1) усі громадяни СРСР станом на середину 1941 р. (для тих, хто став громадянином Країни Рад після вересня 1939 р., залишали право вибору місця проживання);

2) військовополонені червоноармійці, які свого часу стали на службу до лав німецьких збройних формувань і згодом здалися в полон союзникам у німецькій військовій формі;

3) військові бранці, як до 22 червня 1941 р. служили в радянських Збройних силах і не були належним чином звільнені в запас;

4) радянські громадяни, стосовно яких існували докази їхньої співпраці з ворогом.

Цей настійливий намір радянської сторони повернути до СРСР своїх громадян, а також покарати колаборантів, які допомагали нацистам у їхніх злочинах, сприймався світовою спільнотою із розумінням і співпадав з позицією західних альянтів, що полягала у відсепаруванні колаборантів від політичних біженців.

Для проведення масштабної роботи, пов'язаної з поверненням такої великої кількості людей, при союзному ряді у листопаді 1944 р. було створено інститут Уповноваженого у справах репатріації на чолі з генералом П. Голіковим. Аби забезпечити успіх цієї акції та мінімізувати спротив, було оприлюднено офіційну позицію керівництва СРСР: «У радянських колах вважають, що навіть ті з радянських громадян, котрі під німецьким насиллям і терором здійснювали дії, що суперечать інтересам СРСР, не будуть притягнуті до відповідальності, якщо вони стануть чесно виконувати свій обов'язок після повернення на Батьківщину... Всім радянським громадянам, котрі повертаються, надається повна можливість негайно взяти активну участь у розгромі ворога та досягненні перемоги, одним — зі зброєю в руках, іншим — на виробництві, третім — у галузі культури»¹²⁶.

Майже одночасно з'явилася постанова ДКО від 4 листопада 1944 р., що містила таку вказівку: «Усіх військовослужбовців Червоної армії, звільнених із полону радянськими чи союзними військами, спрямовувати в міру їхнього повернення до Радянського Союзу у спеціальні запасні частини військових округів». Там їх мали перевірити органи «СМЕРШ», після чого «нічим не заплямованих» надсилали як поповнення у діючу армію, а запідозрених у співпраці з гітлерівцями передавати до спец-

¹²⁶ Правда. — 1944. — 11 нояб.

таборів НКВС для поглибленої перевірки органами НКВС і «СМЕРШ» НКО. Усі офіцери призначалися для формування штурмових батальйонів, що слід вважати репресивним заходом¹²⁷.

Керівництво СРСР організувало тотальну фільтрацію і прискіпливу перевірку кожного репатріанта. Для цього були сформовані перевірювально-фільтраційні пункти НКВС та фронтові й армійські табори/збірно-пересильні пункти НКО. Наказом НКВС — НКДБ СРСР від 16 червня 1945 р. «Про порядок перевірки й фільтрації за місцем постійного проживання репатрійованих радянських громадян, які повернулися на Батьківщину» передбачалося, що і після прибуття додому на поверненців очікувала додаткова процедура «просіювання». Загалом перевірку пройшло понад 1,8 млн. колишніх військових бранців¹²⁸. 1 млн з них продовжив службу у радянських Збройних силах, чи був звільнений у запас, 300 тис. примусово зарахували у трудові батальйони, 233,4 тис. засудили за різними звинуваченнями і заплоторили в ГУЛАГ.

До речі, порівняно з репресованими військовополоненими кількість засуджених цивільних радянських репатріантів була набагато меншою — 23,6 тис. осіб¹²⁹.

В УРСР справами повернення радянських переміщених осіб займався відділ у справах репатріації при республіканському уряді на чолі з М. Зозуленком, створений у серпні 1944 р., тобто раніше, ніж відповідний союзний орган. Від початку 1945 р. аналогічні структурні одиниці створювалися при облвиконкомах. До кола їхніх обов'язків входило розміщення прибулих, забезпечення їх особистими документами, харчуванням, одягом та взуттям, медико-санітарне обслуговування, ідейно-політична «підтримка», допомога в переїзді до місць попереднього проживання.

Найскладнішою ланкою в реадаптації громадян, які повернулися на батьківщину, стало отримання паспорта. Суворі режимні заходи воєнної доби робили цю процедуру доволі тривалою і складною, особливо для репатріантів, які бажали повернутися у місцевості, що отримали статус режимних (тобто обмежених для в'їзду певних категорій громадян). Тому репатріанти отримували здебільшого тимчасові посвідчення, які необхідно було регулярно поновлювати (це ставило їх під систематичний

¹²⁷ Державний архів Російської Федерації, ф. 94а, оп. 2, спр. 68, арк. 229, 230 (Документ люб'язно наданий Т.Вронською).

¹²⁸ Дембицкий Н.П. Судьба пленных // Война и общество, 1941–1945: В 2 кн. — М.: Наука, 2004. — Кн. 2. — С. 258.

¹²⁹ Земсков В. Репатриация перемещённых советских граждан // Война и общество, 1941–1945: В 2 кн. — М.: Наука, 2004. — Кн. 2. — С. 343; Звягинцев В.Е. Война на весах Фемиды: Война 1941–1945 в материалах следственно-судебных дел. — М.: Терра, 2006. — С. 700.

контроль органів внутрішніх справ)¹³⁰. Витрачаючи стільки зусиль на повернення своїх громадян, радянський уряд не спромігся вжити належних заходів для їхнього прийняттого облаштування на маршрутах транспортування, пунктах прийому й розподілу репатріантів (ПРП). Найбільший потік поверненців в Україну припав на кінець 1945 р. — початок 1946 р., коли на територію республіки прибуло близько 700 тис. репатріантів¹³¹.

З перлюстрованого спецслужбами листа * О. Крюкової дізнаємося про тогочасну ситуацію на Володимир-Волинському ПРП: «...Сьогодні — вже 1 листопада, а я все ще у Володимир-Волинському. Ти не можеш собі уявити, скільки тут вже людей, землянок не вистачає, двору не вистачає, люди перебувають за дротом і по всьому полю. У нас у землянці — близько двохсот людей. Світла немає. За водою доводиться йти більше кілометра. Що б ти не поклав, усе вкрадуть. Білизну випрати піде, помитися ніде, взагалі табір не пристосований для утримання людей, абсолютно ніяких життєвих зручностей немає. Отримуємо продукти сухим пайком, а зварити ніде. Степане, ти вибач мене, але повір, що навіть вбиральні немає...»¹³²

Значну частину цивільних та військових репатріантів зараховували до трудових батальйонів, що перебували в системі Наркомату оборони СРСР. По війні у них налічувалося понад 600 тис. осіб, які працювали на відбудові промислової і транспортної інфраструктури¹³³. У відповідність з директивою Генштабу Збройних сил СРСР від 12 липня 1946 р. трудбатальйони припинили існування. Однак більшість цих контингентів не відпустили додому, а змінили їхній статус на «постійні кадри промисловості». За цим евфемізмом приховувалося фактичне закріплення за певним об'єктом, самовільне залишення якого каралося ув'язненням у таборах ГУЛАГУ терміном від 5 до 8 років¹³⁴. Навіть після досягнення демобілізаційного віку їх усіляко намагалися утримати на виробництві, спонукаючи перевозити свої родини, підписувати довготривалі контакти і т.ін. Умови побуту трудбатальйонів, як правило, були вкрай незадовільними, що лише посилювало дискримінаційний характер цього способу «ресоціалізації» репатріантів.

¹³⁰ Див.: *Вронська Т.В.* Режимно-обмежувальні заходи органів влади на визволеній території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей.* — К., 1997. — Вип. 1. — С. 125–143.

¹³¹ *Гальчак С., Пастушенко Т., Шевченко М.* Вказ. праця. — С. 81.

* Переклад з російської мови.

¹³² Там само.

¹³³ *Земсков В.* Указ. соч. — С. 342.

¹³⁴ Там же.

Замість того, аби практичними діями змінювати ситуацію на краще, радянське керівництво продукувало декларативні документи. Так, у спеціальному листі Управління Уповноваженого Ради Міністрів СРСР у справах репатрійованих громадян (жовтень 1946 р.) вказувалося: «Усі репатріанти, направлені до місця постійного проживання, або для роботи в промисловості у складі трудових батальйонів, є повноправними радянськими громадянами й на них розповсюджується радянське трудове законодавство, вони користуються всіма правами й пільгами, як і решта робітників». У документі зазначалося, що усім поверненням сприяли у поверненні до місць попереднього проживання, призначення на роботу за фахом, надали пільги, матеріальну допомогу для облаштування й житлового будівництва, а інвалідам — пенсійне забезпечення¹³⁵. На ділі ці гарантії доволі часто порушувалися.

Тривалий час по війні колишні бранці й примусові робітники, які внаслідок різних обставин (зокрема, й прорахунків радянських лідерів) зазнавали принижень та утисків, відчували негативне ставлення держави (хай і в латентних формах). І лише 29 червня 1956 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР ухвалили спільну постанову «Про усунення грубих порушень законності стосовно колишніх військовополонених та їхніх родин». В руслі цієї директиви були амністовані військовослужбовці, засуджені за здачу в полон¹³⁶.

Добре обізнана з більшовицькою каральною практикою частина української політичної еміграції спрямувала свої зусилля на те, аби сприяти тим, хто чинив спротив примусовій репатріації. На місцях з цією метою створювалися допомогіві комітети, представницькі комісії, а в 1945 р. у Мюнхені постала Ліга політичних в'язнів на чолі з В. Пасічником, що апелювала до британської окупаційної адміністрації з приводу ситуації з біженцями (в українській діаспорі їх називали «скитальцями»). Велику активність виявляв Український Червоний Хрест, який діяв під егідою уряду УНР в екзилі. Місія УЧХ у Швейцарії через свої місцеві осередки видавала «неповерненням» довідки про те, що вони є бездержавними і перебувають під опікою Міжнародного Червоного Хреста. Значну матеріальну й моральну підтримку українським «скитальцям» надавало створене 1 листопада 1945 р. Центральне представництво української еміграції (ЦПУЕ). Однак діяльність українських громадських інституцій наштовхувалася на численні перепони. Так, британська окупаційна влада упродовж тривалого часу не бажала визнавати емігрантські об'єднання як партнерів у справах допомоги біженцям, ототожнювала громадянство і

¹³⁵ Гальчак С., Пастушенко Т., Шевченко М. Вказ. праця. — С. 359–360.

¹³⁶ Дембицький Н. Указ. соч. — С. 259.

національність, що породжувало чимало прикрих непорозумінь. Однією з найскладніших проблем виявився пошук країн, які могли прийняти переселенців та організація виїзду до них в рамках існуючих квот і внутрішнього імміграційного законодавства.

Ще 9 листопада 1943 р. 43 держави заснували Міжнародну адміністрацію допомоги та реабілітації (ЮНРРА), перед якою ставилися завдання сприяти вирішенню соціально-економічних проблем на території країн, що зазнали значних руйнувань унаслідок воєнних дій. Згодом цій організації довелося займатися вирішенням долі майже 6 млн. переміщених осіб (displaced persons), частина з яких наприкінці війни перебувала на межі гуманітарної катастрофи. Завдяки заходам ЮНРРА до середини 1947 р., під опікою якої діяли табори др, нові місця проживання отримав 1 млн. європейців. Долею ще 600 тис. займалися Міжнародна організація для втікачів (ІРО), яка перебувала на себе повноваження ЮНРРА.

Усвідомлюючи небезпеку, що нависла над десятками тисяч переміщених осіб з України, які в роки війни у різний спосіб протидіяли радянській владі і були б неодмінно покарані, якби опинилися в СРСР, надзвичайну активність у облаштуванні цієї категорії «скитальців» розвинули харитативні організації. Лідерами серед них були Злучений український американський допомогий комітет (ЗУАДК) і Фонд допомоги українців Канади (ФДУК).

ЗУАДК був створений у січні 1944 р. на II Конгресі американських українців, а згодом виникло його Європейське представництво з відділами у Брюсселі, Парижі, Зальцбурзі. Після консультацій між ЮНРРА і Воєнно-допомоговою контрольною радою при Президенті США ЗУАД дозволили без будь-якого офіційного дозволу здійснювати збіркові акції на території цієї країни, а для допомоги українцям у Західній Європі зв'язуватися з визнаними урядом США організаціями, що там діяли.

На початку березня 1945 р. ЗУАДК став членом Американської ради добровільних допомогивих організацій, що координувала діяльність усіх аналогічних інституцій за кордоном. У червні уряд штату Пенсільванія надав ЗУАДК сертифікат на доброчинні акції у межах 300 тис. дол. на рік. 16 вересня 1947 р. ЗУАДК отримав статус вищої офіційної установи у вказаній сфері у вигляді Дорадчого комітету для добровольчої закордонної допомоги уряду Сполучених Штатів.

У Канаді центральною установою, що займалася облаштуванням «скитальців» з України, став створений на початку 1945 р. Фонд допомоги українців Канади. Військовослужбовці канадських Збройних сил українського походження, які дислокувалися у Лондоні, ініціювали організацію Українського центрального допомогивого бюро, через яке здійснювали свої заходи ЗУАДК і ФДУК.

До 31 січня 1946 р. збіркова акція ФДУК для «скитальців» принесла 75210 дол.¹³⁷, а до 28 травня 1946 р. — 106051 дол. пожертв¹³⁸.

Проблема переміщених осіб набула такої актуальності, що парламент Канади у травні 1946 р. сформував спеціальну комісію для вивчення можливостей в'їзду частини європейських біженців до країни. На її засідання 29 травня запросили представників двох політичних таборів — Комітету українців Канади (національно-самостійницької орієнтації) і Товариства українських канадців (прорадянського спрямування). У меморандумі ТУК містилися застереження проти імміграції «воєнних злочинців», «нацистських співробітників», «квіслінгівців». Натомість Б. Панчук (КУК), який 5 років служив у королівських ВПС, а потім, очоливши Центральне допомогове бюро в Лондоні, обстоював думку про доцільність в'їзду українських «скитальців», які відзначаються працелюбністю, громадянською активністю, побожністю. Як аргумент він навів такий приклад: упродовж піврічного перебування у таборі др Гайденау (неподалік Гамбурга) українці організували 15 інституцій, збудували церкву, театр, заснували дитсадок на 120 місць, школу і народний університет для дорослих¹³⁹.

Зрештою уряд Канади дозволив українським переміщеним особам з Європи виїждати до країни за встановленими щорічними квотами.

Оскільки без узгоджених дій багато держав вирішити проблеми біженців не видавалося можливим, під час сесії Генеральної Ансамблеї ООН восени 1946 р. представники ЗУАДК і КУК передали Генсеку Трігве Лі, делегації Канади і США меморандум, у якому висловлювався протест проти примусової репатріаційної кампанії, яку здійснював Радянський Союз, та містився заклик скористатися можливостями й авторитетом ООН для організації переселення європейських др до Північної та Південної Америки.

Помітну роль у актуалізації цих питань відіграла член американської делегації в ООН Елеонора Рузвельт. 14 листопада вона зустрілася з представниками громадських об'єднань українців Канади й США і звернула увагу на низку труднощів, зокрема, протидію частини політикуму прийому біженців з Європи. Вказавши на нереалізований потенціал щорічних імміграційних квот, резерв яких становив майже 100 тис. позицій, Е. Рузвельт порадила членам делегації активніше впливати на конгресменів та сенаторів і формувати позитивну суспільну думку¹⁴⁰.

¹³⁷ Другий Всеканадський Конгрес українців Канади. — Торонто: [б. в.], 1946. — С. 39–40.

¹³⁸ Пропам'ятна книга Українського народного дому у Вінніпегу / Ред. Д. Дорошенко. — Вінніпег, Манітоба: Український народний дім, 1949. — С. 750, 760, 761.

¹³⁹ Пропам'ятна книга Українського народного дому у Вінніпегу. — С. 383.

¹⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 121, арк. 3–5 зв.

Під час обговорення в ООН статусу ІРО, що мала заступити свою попередницю — ЮНРРА, представник делегації СРСР А. Вишинський заявив, що «свобода слова в таборах біженців, свобода організацій, шкіл, бібліотек, читання газет і т.п. загрожують світовому мирові, бо то все діє проти СРСР». Сумнозвісний прокурор, на руках якого запеклася кров десятків, коли не сотень тисяч жертв сталінського режиму, обізвав біженців «фашистами, зрадниками, націоналістами, колабораціоністами, квіслінгівцями» і закликав світову спільноту не допомагати їм, а розпустити всі їхні організації. Радянська делегація усіяко гальмувала ухвалення статусу ІРО, подавши до нього майже 60 поправок і доповнень.

Натомість Е. Рузвельт принципово засудила примусові методи репатріації та висловила за створення такої міжнародної організації, яка будувала би свою діяльність на засадах демократії та гуманізму. Більшість делегацій підтримали таку позицію¹⁴¹.

У таборах переміщених осіб на території Німеччини й Австрії, незважаючи на всі труднощі побутового характеру, українські громадські інституції намагалися налагодити різні ланки суспільного життя. Тут діяло 30 гімназій (600 учителів та 3964 учні) Український вільний університет (УВУ), де налічувалося 76 професорів та 400 студентів, Українська вища економічна школа (40 викладачів і 260 студентів), Український технічно-господарський інститут (відповідно 112 і 694) православна богословсько-педагогічна академія (30 і 51), греко-католицька семінарія (15 і 55), Інститут живих мов (6 і 160), народні університети та курси для неписьменних і малописьменних, початкові школи, професійно-технічні курси, дошкільні дитячі заклади, установи здоров'я, художні самодіяльні колективи тощо. Найбільшу активність виявляли Ліга політичних в'язнів, СУМ, Пласт, Об'єднання українських жінок, Рада фізичної культури, професійні об'єднання підприємців, лікарів, журналістів, музикантів, акторів, Українське медично-санітарне об'єднання, Комітет допомоги українським студентам, Українська санітарно-харитативна служба (УЧХ). Тільки в зоні американської окупаційної адміністрації виходило друком 5 часописів: «Українські вісті», «Неділя», «Час», «Наше життя», «Українська трибуна», а також гумористичний журнал «Їжак»¹⁴².

Без допомоги добровільних громадських організацій вижити переміщеним особам було б надзвичайно складно, адже у зруйнованих війною Австрії та Німеччині гостро бракувало не тільки продуктів харчування, а й елементарних речей першої необхідності, медикаментів, одягу, взуття.

¹⁴¹ ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 121, арк. 3–5 зв.

¹⁴² На громадській ниві (до 25-ліття ЦПУЕН) / Ред. О. Зеленецький. — Мюнхен, 1972. — С. 3, 5, 19, 20, 34.

У 1948–1949 рр. ЦПУЕН розподілив у таборах др 465 пакунків нового та вживаного одягу, чимало взуття, 62 тис. харчових пакунків, 33 тис. пачок цигарок, що надійшли від ЗУАДК, ОУЖ, УСХС, Католицької акції. Крім того, на підтримку діяльності УВУ він виділив допомогу на суму 23 тис. старими марками, УТПІ — 31 тис. старими марками, Українській вільній Академії наук і Науковому товариству ім. Шевченка — 100 тис. старими і 2500 новими марками. На індивідуальну допомогу ЦПУЕН призначив 50 тис. старими і 8 тис. новими марками, воякам УПА, які перебралися до Німеччини, — 95 тис. старими марками.

Допомогова місія при Центральному допомоговому бюро в Лондоні до 1948 р. зібрала для «скитальців» 200 тис. дол. (з урахуванням 30 тис. дол. переселеного фонду А. Глінки). Місія ФДУК у британській зоні окупації передала біженцям харчів, одягу та медикаментів на суму 145 тис. дол., книжок і часописів і готівкою — понад 13 тис. дол. До кінця 1951 р. місія ФДУК надала допомогу переміщеним особам на 386116 дол., а з урахуванням того, що окремі осередки і КУК часто адресували до Європи кошти і речі через посередництво інших інституцій, загальна сума переданих біженцям коштів і матеріальних засобів сягала майже півмільйона доларів¹⁴³.

Об'єднання українських жінок на чолі з І. Павликовською зосередило свої зусилля на допомозі жінкам, дітям, а згодом — і воякам УПА. Активісти шукали родини, які б погодилися надіслати «афідавіти» (запрошення на проживання) до Канади вдовам з дітьми. Союз українок Канади опікувався 28 такими жінками та 86 їхніми дітьми¹⁴⁴. Крім того, вони намагалися полегшити долю інвалідів у Європі, закликали здавати кров, облаштовувати дитячі садки, зібрали і передали дітям-сиротам і напів-сиротам харчів та медикаментів на суму 5 тис. дол.

Наприкінці 40-х років основним вектором діяльності ІРО та добродійних товариств стала організація переселення і розміщення «скитальців» з території Австрії, Італії та Німеччини до інших країн. До вже згаданих інституцій додалися зареєстрований урядом Союз українців у Великобританії, Український переселенчий осередок на чолі з М. Демидчуком (створений 1949 року у США), Український допомоговий комітет у Брюсселі та інші харитативні об'єднання. «Швейцарський допомоговий союз для втікачів українського роду» та УЧХ УНР тісно співпрацювали з Міжнародним Червоним Хрестом. «Український комітет допомоги

¹⁴³ *Марунчак Михайло Г.* Історія українців Канади. У двох томах. — Вінніпег. — 1974. — Т. 2. — С. 267.

¹⁴⁴ *Когутська Наталія.* Півстоліття на громадській ниві. Нариси історії українок Канади. 1926–1976. — Едмонтон, Вінніпег, 1986. — С. 105–106.

втікачам при українській католицькій семінарії» (його очолив єп. І. Бучко) опікувався вояками дивізії СС «Галичина». З серпня 1946 р. у Данії діяв Українсько-булоруський допомогівий комітет. Всі вони у різний спосіб сприяли переселенню біженців у різні країни світу.

Велику кількість людей, які втратили батьківщину, одразу по війні погодилися прийняти уряди Аргентини, Бразилії та інших держав Латинської Америки. Та коли справа дійшла до практичних заходів, з'явилося чимало політичних і бюрократичних бар'єрів, які суттєво обмежили можливості потенційних іммігрантів. Врешті-решт до Австралії, Канади, Бразилії, Венесуели попрямували невеликі групи чоловіків у віці до 40 років, які володіли спеціальностями будівельників, гірників, лісорубів та інших, де вони уклали контракти на певний час¹⁴⁵.

З метою отримання дешевої робочої сили для гірничої галузі імміграційну квоту для 10 тис. українців відкрила Бельгія¹⁴⁶. Лише по 5 тис. українських мігрантів погодилися прийняти Аргентина і Франція. Найбільша кількість «скитальців» — 28 тисяч — перебралося на Британські острови (колишні військовослужбовці польської армії українського походження, остарбайтери, бійці дивізії СС «Галичина» (майже 9 тис. осіб) та інші категорії переміщених осіб¹⁴⁷.

Наприкінці 1947 р. ІРО розпочала скринінг (перевірку) таборів др з метою відсепакування біженців від військових злочинців та колаборантів, які допомагали нацистам. На думку керівництва ЦПУЕ, «акція скринінгу справді мала радше формальний характер і перейшла з повним успіхом для нашої еміграції. Деякі з наших емігрантів, яких відкинено при перевірці, провадженій армією, тепер, при скринінгу ІРО, назад отримали статус «переміщених осіб» чи втікачів і в парі з тим повне право на переселення»¹⁴⁸.

Лише після цього почалося масове переміщення біженців з України на територію різних держав світу. У другій половині 1947 р. в США ухвалили закон про переміщених осіб, згідно з яким понад встановлену квоту дозволявся в'їзд ще 205 тис. біженців, а з 1950 р. ця цифра зростає до 313 тис. Цими можливостями скористалися 60 тис. українців. Упродовж 1948–1950 рр. 20 тис. українських біженців перебралися до Австралії після того, як уряд вніс зміни до законодавства та уклав угоду з ІРО¹⁴⁹.

¹⁴⁵ На громадській ниві (до 25-ліття ЦПУЕН). — С. 28.

¹⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 122, арк. 28.

¹⁴⁷ *Заставний Ф.Д.* Українська діаспора. — Львів: Світ, 1991. — С. 20.

¹⁴⁸ Пропам'ятна книга Українського народного дому у Вінніпегу. — С. 381.

¹⁴⁹ *Лазебник Станіслав, Орленко Павло.* Розсіяні по світах // *Всесвіт.* — 1991. — № 1. — С. 181.

Загалом у період від 1947 р. до 1957 р. до США прибуло 80 тис. українців, Канади — 30 тис., Австралії та Нової Зеландії — 20 тис., Великої Британії — 20 тис., Бельгії — 10 тис. Франції — 10 тис., Бразилії — 7 тис., Аргентини — 6 тис., Венесуели — 2 тис., інших країн — 2 тис.¹⁵⁰

Більшість переміщених осіб з України під час та після Другої світової війни становили селяни, а також робітники і ремісники (наприклад, серед прибулих до Канади — відповідно 50% і 25%). Значну кількість переселенців становили вчителі, лікарі, священники, юристи, митці, представники інших «вільних» професій.

Попри те, що дістатися нових місць було складно, а адаптація до нових умов життя потребувала значних зусиль, «скитальці», врешті-решт, освоїлися в чужому для них соціумі і стали його органічною частиною. І знову на допомогу їм прийшла місцева громадськість, релігійні та добровольчі інституції.

Тим часом керівництво СРСР здійснювало власну репатріаційну програму, що охоплювала кілька мільйонів людей. Тут перевірка кожної особи, яка поверталася в країну, була набагато ретельнішою і прискіпливішою. Перед радянськими спецслужбами було поставлене завдання виявити всіх, хто співпрацював з нацистами, перед судово-каральною системою — репресувати тих, хто «завинив» перед сталінським режимом.

Водночас вживалися заходи, спрямовані на покарання тих категорій громадян, які проживали на окупованій гітлерівцями та їхніми союзниками території.

Восени 1943 р., коли Вермахт залишив значну територію України з Києвом включно, виявляється тенденція до скорочення масштабів сімейного заручництва. Свідченням цього можна вважати директиву ГУВТ від 9 листопада 1943 р., в якій наголошувалося, що репресіям підлягали тільки родичі засуджених до вищої міри покарання¹⁵¹.

Однак це не стосувалося деяких категорій населення, яке перебувало на окупованій Німеччиною та її союзниками територіях. І знову одночасно з політичними мотивами де-факто приводом для примусового переміщення людей стала етнічна належність. Як і до того, влада вибудувала міцне «правове» підґрунтя для своїх дій. Вступаючи на територію України, силові структури зобов'язувалися насамперед займатися виявленням і затриманням тих, хто співпрацював з німецько-румунськими окупантами. В інструкції начальника Управління військ НКВС з охорони

¹⁵⁰ *Кубійович В., Маркус В.* Еміграція // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. У 11 т. — Т. 2. — С. 636.

¹⁵¹ Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика: офіц. вид. — С. 110.

тилу діючої Червоної армії (29 квітня 1942 р.), директиві НКВС СРСР № 215/51 (30 травня 1942 р.), постанові ДКО СРСР (24 червня 1942 р.), спільній директиві НКВС і Прокуратури СРСР (27 червня 1942 р.) детально прописувалося, кого і за що карати. Однак «за перехід на бік окупантів на захопленій ними території, за спробу зради батьківщини і зрадницькі наміри, за добровільний відхід з окупаційними військами при звільненні захопленої супротивником території» мали нести відповідальність не тільки безпосередньо ті, хто вчинив такі дії, а й їхні родичі¹⁵².

Репресивне «право» постійно наповнювалося новими документами. У постанові пленуму Верховного Суду СРСР від 25 листопада 1943 р. розведено кваліфікації «зрада батьківщини» і «пособництво» ворогу. Це заклало основу для диференційованих санкцій проти тих, чиї дії підпадали під таке юридичне визначення¹⁵³.

Узгодивши свої дії з вождем, Л. Берія 7 січня 1944 р. підписав наказ № 0013, доповнений директивою НКВС УРСР від 17 січня, згідно з якими всі члени родин «фольксдойче» належало вивезти до Сузунського спецтабору (Новосибірська обл.) і спецтабору при Чорногорській колонії НКВС (Красноярський край). Судити їх мала Особлива нарада при НКВС¹⁵⁴.

Упродовж 1944–1947 років з України у північно-східні регіони СРСР депортували 3361 члена сімей «фольксдойче» (989 — у 1944 р., 2011 — у 1945 р., 489 — у 1946 р., 142 — у 1947 р.) 875 серед них були українцями¹⁵⁵. Згідно з іншими даними, у 1944 р. було примусово видалено 5914 «фольксдойче» та «німецьких пособників»¹⁵⁶.

¹⁵² Аппарат НКВД — МГБ в Германии, 1945–1953: Сб. документов / Науч. ред. и сост.: Н. Петров, Я. Фойтцик. — М.: Международный фонд «Демократия» Москва, 2009. — С. 56–59; *Мозохин О. Б.* Право на репрессии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918–1953): Монография. — С. 228.

¹⁵³ *Бугай Н. Ф.* Депортация народов Крыма: Документы, факты, комментарии. — М.: ИНСАН, 2002. — С. 81.

¹⁵⁴ Лубянка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «Смерш», 1939 — март 1946. — С. 405; Сталинские депортации. 1928–1953. — С. 609–610; Система исправительно-трудовых лагерей в СССР: 1923–1960. Справочник / Науч. ред.: Н. Г. Охотин, А. Б. Рогинский. — М.: Звенья, 1998. — С. 71.

¹⁵⁵ *Платонова Н.* Законодавчі та відомчі нормативні акти щодо спецпоселенців з України, 20-ті — 60-ті роки ХХ ст. // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2003. — № 1. — С. 97; *Вронська Т. В.* Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). — С. 302.

¹⁵⁶ Депортации народов СССР: (1930-е — 1950-е годы) / Сост. О. Л. Милова. — М.: Дружба народов, 1992. — Ч. 1: Документальные источники ЦГАОР. — С. 118. — (Народы и культуры).

Етнічна належність стала вирішальною для іншої депортації — італійців, які мешкали на Керченському півострові. До Казахстану попрямувало 138 італійських родин (438 осіб), а також 202 греків і турків — підданих інших держав (їх кваліфікували, як «державно-небезпечні елементи») та 779 родин (2120 осіб) «соціально небезпечного елемента»¹⁵⁷.

Нарешті 12 квітня 1944 р. наркоми внутрішніх справ Л. Берія і держбезпеки В. Меркулов підписали спільний наказ «Про заходи щодо очищення території Кримської АРСР від антирадянських елементів». У ньому прямо не йшлося про татарську спільноту, однак під «зрадниками батьківщини і запродавцями, активними пособниками і ставлениками німецько-фашистських окупантів» прозоро натякалося на основний об'єкт переслідувань¹⁵⁸. Через місяць, 11 травня з'явилася постанова ДКО «Про кримських татар», у п. 1 якої вказувалося: «Всіх татар виселити з території Криму і поселити їх на постійне проживання як спецпоселенців у районах Узбецької РСР»¹⁵⁹. Разом з мобілізованими Головним управлінням формування РСЧА спецконтингентом, спрямованим на індустриальні об'єкти і будови, загальна кількість депортованих кримських татар становила 191 тис. 44 особи¹⁶⁰.

У відповідність з постановою ДКО від 2 червня 1944 р. як «німецькі пособники» з Криму до Казахської РСР, Башкирської АРСР, на Урал було примусово переселено 16 тис. греків, 9 тис. 821 вірменин, 12 тис. 628 болгар¹⁶¹. На відміну від інших категорій внутрішньо переміщених осіб мешканці Криму виселялися довічно, а за втечу зі спецпоселення каралися каторжними роботами на термін до 20 років.

Залишене кримськими татарами нерухоме і рухоме майно брала на облік спеціальна комісія РНК СРСР, після чого воно переходило у власність держави. Загалом було взято на облік 25561 будинок, 15 тис. надвірних будівель, 18736 земельних наділів, на яких налічувалося 110 тис. плодкових дерев і 130 тис. кущів винограду, 15740 голів великої рогатої худоби, 44276 голів овець та кіз, 4450 коней, 3916 бджолосімей, 11311 голів свійської птиці. Частина цього майна держава «реалізувала

¹⁵⁷ Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015): зб. документів і матеріалів / Відп. ред. В.А. Смолій. — К.: Кліо, 2016. — С. 12.

¹⁵⁸ Губогло М.Н., Червоная С.М. Крымскотатарское национальное движение. Т. 2: Документы. Материалы. Хроника. — М.: Ин-т этнологии и антропологии, 1992. — С. 42–43.

¹⁵⁹ Там же. — С. 44–46.

¹⁶⁰ Иосиф Сталин — Лаврентию Берии: «Их надо депортировать...»: Документы, факты, комментарии / Сост. Н. Бугай. — М.: Дружба народов, 1992. — С. 138–139.

¹⁶¹ Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015): зб. документів і матеріалів. — С. 13.

населенню». Кримські татари втратили 25 млн книг, підручників, посібників, обладнання 861 школи і 263 клубів, фонди 180 бібліотек, а загальний масштаб втрат оцінюється у 537 млн. руб. колективної та 2 млрд. 400 млн. руб. особистої власності¹⁶².

Найскладнішою проблемою для сталінського тоталітарного режиму з поверненням в Україну стало поборення українського національно-визвольного руху. Кремль вдався до комбінації збройних і пропагандистських засобів, аби обмежити його соціальну базу й приглушити волю до спротиву другій радянській західного регіону республіки. 14 лютого 1944 р. Президія Верховної Ради УРСР та РНК УРСР опублікувало звернення «До учасників так званих «УПА» та «УНРА»¹⁶³. Навіть не очікуючи на реакцію тих, кому адресувалося звернення, 31 березня 1944 р. Л. Берія підписав наказ такого змісту: «Усіх повнолітніх сімей засуджених оунівців, а також активних повстанців, як арештованих, так і убитих у зіткненнях, засилати у віддалені райони Красноярського краю, Омської, Новосибірської та Іркутської областей, а їхнє майно конфіскувати відповідно до наказу НКВС СРСР № 001552 від 10 грудня 1940 р.». Апеляція до власного відомчого документу свідчить про те, що у Москві дотримувалися силового способу розв'язання проблеми¹⁶⁴. 5 квітня 1944 р. з надр республіканського НКВС вийшла інструкція «Про порядок заслання членів сімей оунівців і активних повстанців у віддалені райони Союзу РСР», що помітно розширювала коло потенційних жертв депортаційних акцій за рахунок «активу та керівного складу ОУН–УПА», які перебували на нелегальному становищі: «комендантів, помічників комендантів та співробітників «СБ»; районних і надрайонних провідників ОУН, сотенних, станичних, комендантів ОУН, курінних, господарчих, шефів і референтів зв'язку, активних учасників банд»¹⁶⁵. 7 квітня 1944 р. з'явилося розпорядження НКВС СРСР, адресоване наркомун внутрішніх справ УРСР та начальникам УНКВС у Красноярському краї, Новосибірській, Омській та Іркутській областях, у якому наголошувалося про те, що неповнолітні члени родин учасників українського самостійницького руху мали вирушати на заслання разом з дорослими¹⁶⁶.

¹⁶² Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015): зб. документів і матеріалів. — С. 14.

¹⁶³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 757, арк. 15–24.

¹⁶⁴ *Вронська Т.В.* Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.). — С. 305.

¹⁶⁵ Там само. — С. 307.

¹⁶⁶ Там само. — С. 308.

Не занурюючись у тонкощі юриспруденції, керівники НКВС і НКДБ у доказовій базі підстав для репресій супроти членів родин українських підпільників та упівців наголошували на тому, що вони «проживали спільно і знали про діяльність повстанців».

Термін заслання становив у 1944–1945 рр. 5 років (в окремих випадках — 10 років), потім зростає до 8 і 20 років, а від 1950 р. стає довічним¹⁶⁷.

Перший ешелон з 413 родичами оунівців рушив зі ст. Здолбунів (Рівненщина) до ст. Єнісей (Красноярський край) 7 травня 1944 р. Умови транспортування людей були справді жахливими: депортованих позбавили медико-санітарного нагляду і регулярного гарячого харчування у тривалій «мандрівці» в невідомість, до вагонів набивали по 30–35 осіб «за встановленою нормою»¹⁶⁸.

У другому за чергою зверненні республіканського уряду та ЦК КП(б)У «До населення західних областей України» «родинний мотив» звучав ще виразніше: «Ми звертаємося до батьків, матерів, дружин, сестер, всіх близьких людей учасників націоналістичних банд: допоможіть їм вийти з лісів і покинути їх бандитські справи. Допоможіть їм повернутися до чесної праці, бо інакше їх чекає ганебна смерть, а вас — вічна ганьба як співучасників протинародної справи». У документі містилося попередження, що всі, хто «подають допомогу бандитам харчами, одягом, дають їм притулок, виконують їхні доручення», мають усвідомлювати невідворотність покарання»¹⁶⁹.

Від початку депортаційних заходів до 1 квітня 1941 р. у північно-східні райони СРСР примусово видалили 21 тис. 28 осіб, віднесених до родичів учасників українського національно-визвольного руху на західно-українських землях: 1334 родини (3616 осіб) — зі Львівської області, відповідно 1704 і 4489 — з Ровенської, 1946 і 5827 — з Волинської, 947 і 2238 — з Тернопільської, 1329 і 2917 — зі Станіславської, 534 і 1434 — з Дрогобицької, 187 і 524 — з Чернівецької¹⁷⁰.

Намагаючись остаточно ліквідувати соціальну базу польського національного підпілля, що уособлювало претензії на повернення до складу Польщі «полуднево-всхідніх кресів», загрозу продовження українсько-польського конфлікту, а також легітимізувати конфігурацію кордону з цією державою за етнічним принципом, радянське керівництво спла-

¹⁶⁷ Вронська Т.В. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.). — С. 310, 312.

¹⁶⁸ Там само. — С. 313, 315.

¹⁶⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 783, арк. 2–28.

¹⁷⁰ Вронська Т.В. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.). — С. 328.

нувало масштабний трансфер населення між УРСР та Польщею. У літературі детально описані зовнішньо- та внутрішньополітичні аспекти цієї проблеми¹⁷¹, тому зупинимося лише на її кількісній та гуманітарній оцінці.

Правову основу для взаємодії «евакуації» громадян Польщі й СРСР становила угода, підписана представниками уряду УРСР та Польського комітету національного визволення. Згідно з цим актом, право перебратися з Польщі до УРСР на добровільній основі отримали всі особи української, білоруської, російської та русинської національностей, у зворотному напрямі — всі етнічні поляки та євреї, які до 17 вересня 1939 р. мали громадянство II Річпосполитої. Серед соціально-економічних переваг, що мали стимулювати переселення, для прикладу, було надання прибулим з Польщі в Україну права оселятися в містах чи сільській місцевості, де вони могли одержати у користування земельні ділянки тощо. Аналогічно переселенці з України наділялися землею в обсягах, передбачених законом про земельну реформу в Польщі. «Евакуйованим» гарантували перевезення до 20 т майна на одну родину, а вартість рухомого майна, яке не вдавалося вивезти, повинна була відшкодувати приймаюча сторона¹⁷². При цьому скасовувалася заборгованість переселенців по натуральних, грошових податках і страхових платежах, а всі «евакуйовані» господарства у місцях прибуття звільнялися від усіх державних грошових податків і страхових платежів на два роки й одержували позику в розмірі 5 тис. руб. на сім'ю для господарського облаштування з терміном виплати упродовж 5 років¹⁷³. Організація цієї міграційної акції

¹⁷¹ Білас І. Депортації НКВС — МДБ і доля Українського населення в Польщі: історико-правовий і суспільно-політичний аспект переселення // Військо України. — 1993. — № 4. — 84–98; Бугай М. Депортації населення з України (30–50-ті роки) // Український історичний журнал. — 1990. — № 10. — С. 32–38; Буцько О.В. Україна — Польща: Миграционные процессы 40-х годов. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1997. — 149 с.; Ciesielski S., Hryciuk G., Srebrakowski A. Masowe deportacje gadzieckie w okresie II wojny światowej. — Wrocław: Prace historyczne, 1993; Винниченко І. Україна 1920–1980-х: Депортації, заслання, вислання. — К.: Рада, 1994; Депортації: Західні землі України кінця 30-х — початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади: У 3 т. — Т. 1; Eberhardt P. Polska ludność kresowa. Rodowód, liczebność, rozmieszczenie. — Warszawa: Wydawn. Naukowe PWN, 1998; Мотика Гжегож. Від Волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. / Авториз. пер. з пол. А. Павлишина. — К.: Дух і літера, 2013 та інші.

¹⁷² Буцько О.В. Україна — Польща 1944–1946 рр.: переселенський процес // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси: у 2 кн. — Кн. 2. — К.: Наук. думка, 2011. — С. 483.

¹⁷³ Українська РСР у міжнародних відносинах. — К.: Видавництво АН УРСР, 1959. — С. 194.

покладалася на апарат Уповноважених при уряді УРСР та Польщі М. Підгорного і Я. Вольського.

Багато поляків, сподіваючись на жорстку позицію Великої Британії та США щодо СРСР, демонстрували небажання виїздити з насиджених місць. Польська нелегальна організація «Не» (від польського — «Niepodległość») протидіяла польським і радянським структурам, що займалися «евакуацією». Польські підпільники спробували спалити приміщення ПКНВ у Дрогобичі, вчиняли теракти проти членів переселенських комісій та агентств НКВС. 8 лютого вони вбили члена Спілки польських патріотів З. Белінського, а в Дрогобичі важко поранили представника евакуаційної комісії Жегадловського.

Г. Мотика вказує на те, що до серпня переселення українців з Польщі здебільшого мало добровільний характер, хоча польське керівництво «заохочувало» їх до виїзду такими засобами, як виключення з земельної реформи, суворе стягнення контингентів з тих, хто не зареєструвався на переселення, ліквідація освіти українською мовою. «Частина скорилася натискові переселенського апарату, — зазначає дослідник, — інші капітулювали, нажахані хвилею вбивств, яка прокотилася новим прикордонням. До 1 березня 1945 року із близько 600 тис. українців, які мешкали в «новій Польщі», виїхала вісімдесят одна тисяча осіб». Та влітку 1945 р., значною мірою внаслідок угоди між АК-ВіН та УПА, репатріація майже припинилася. Аби виправити ситуацію, Міністерство державного управління провело 24 липня конференцію, на яку запросили делегатів від українських громад Краківського, Люблинського і Рящівського воєводств. Останні наполягали на дотриманні засад добровільності під час трансферу, відновлення української освіти і ставлення до українців як повноправних громадян Польщі. Після цього польське керівництво обрало силовий варіант вирішення проблеми, спрямувавши до регіону кілька дивізій Війська Польського¹⁷⁴.

Частина українців свідомо робила вибір і добровільно виїжджала в УРСР, сподіваючись безболісно інтегруватися в «соціалістичну» дійсність. Однак колгоспна система жорстко перемелювала це поповнення, а побутова невлаштованість і суворі реалії радянського буття швидко позбавляли людей будь-яких ілюзій. Одні дослідники вважають, що з Польщі до УРСР було переселено 122622 українські родини (97,4% від усіх українських сімей), в яких налічувалося 482880 осіб (97%)¹⁷⁵. За іншими даними, до кінця 1946 р. налічувалося 488612 виселених українців¹⁷⁶. Згідно з результатами соціологічного дослідження товариства

¹⁷⁴ Мотика Гжегож. Вказ. праця. — С. 247–248.

¹⁷⁵ Буцько О.В. Україна — Польща 1944–1946 рр.: переселенський процес. — С. 485.

¹⁷⁶ Мотика Гжегож. Вказ. праця. — С. 251.

«Меморіал», тільки 4,8% переселенців виїхали з постійних місць проживання добровільно¹⁷⁷.

Розчарувавшись у більшовицькому «раю» (республіка ще важко вставала з руїн), чимало переселенців намагалося повернутися з попередніх місць замешкання. На протидію цій тенденції НКВС УРСР вжило заходів, перелічених у наказі від 5 жовтня 1945 р. «Про припинення самовільних переїздів господарств евакуйованого з Польщі українського населення». Органи внутрішніх справ організували «на головних шосейних шляхах перевірку громадян, які прямують у західному напрямі республіки»¹⁷⁸.

Як і польська влада, радянське керівництво усіляко підштовхувало польське населення в Україні до виїзду. Полковник держбезпеки Гребченко 5 січня 1945 р. у донесенні на ім'я заступника Головного уповноваженого УРСР Т. Кальченка зазначав: «Останнім часом у зв'язку з масовими арештами антирадянських елементів серед поляків, а особливо католицького духовенства, зросла кількість заяв на виїзд до Польщі»¹⁷⁹.

Польська сторона виявляла значно більше турботи про польських переселенців з УРСР, Головний Уповноважений Польського тимчасового уряду Я. Вольський заборонив своєму представнику у Львові перевозити людей у відкритих вагонах навіть за сприятливих погодніх умов, а також обмежив транспортування у зимовий період. Переселенці до Польщі очікували на вагони до 10 днів у той час, як українці в Польщі — по кілька тижнів чи переїжджали гужовим транспортом¹⁸⁰.

Загалом до серпня 1946 р з УРСР до Польщі перебралося 283499 польських родин або 810415 осіб з усіх 310989 сімей (885302 особи), які мешкали на території УРСР¹⁸¹.

Якщо польська влада намагалася створити режим сприяння переселенцям з УРСР, то радянська бюрократія на місцях виявила недостатню увагу до потреб «евакуйованих». Особливо дефіцитним було житло, що спричиняло труднощі в облаштуванні на нових місцях, особливо у східних регіонах республіки. У багатьох випадках надовго затримувалися компенсаційні виплати за посіви сільськогосподарських культур, житлових та господарських будівель, які залишилися в місцях попереднього проживання на території Польщі.

¹⁷⁷ Щерба Г. Депортації населення з польсько-українського пограниччя 40-х років // Україна — Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість: Матеріали міжнар. наук. конф. (Кам'янець-Подільський, 29–31 травня 1992 р.). — К, 1993. — С. 253.

¹⁷⁸ Білас І. Вказ. праця. — С. 91.

¹⁷⁹ Там само. — С. 105.

¹⁸⁰ Буцько О.В. Україна — Польща 1944–1946 рр.: переселенський процес. — С. 488.

¹⁸¹ Там само. — С. 484.

Прибульці залишили у Польщі нерухомого і рухомого майна, сільськогосподарських посівів на загальну суму 665 млн. 758 тис. 165 злотих (у середньому по 6545 зл. на одне господарство¹⁸²). Компенсувати, як було обіцяно, ці втрати радянська держава одразу не змогла, оскільки бюджет був перевантажений відбудовними і «оборонними» витратами.

Різним було і ставлення до переселенців з боку місцевого керівництва і населення. Десять людей зі співчуттям і доброзичливістю зустріли прибулих, допомагаючи їм налагодити побут і адаптуватися в нових, незвичних для них обставинах. Інших зустрічали «холодно», ігнорували їхні життєві проблеми, ставилися як до «чужих». Це ускладнювало соціальну інтеграцію переселенців негативно впливало на їхній морально-психологічний стан.

Більшість сучасних дослідників схиляються до оцінки польсько-українського трансферу населення як депортації. У будь-якому разі переселенців можна віднести до категорії переміщених осіб.

Г. Мотика вважає, що близько 1,1 млн. поляків та 630 тис. українців змусили залишити «малі вітчизни» та доробок, на який століттями працювали їхні родини¹⁸³.

Внутрішньо переміщені особи та біженці зазнавали поневірянь, приниження, дискримінації, порушення їхніх прав під час примусових міграцій і в місцях, до яких їх депортувала радянська влада. У спогадах вигнанців постає моторошна картина негуманного ставлення до ні в чому не винних людей, покараних тільки за те, що вони потрапили у вкрай несприятливі обставини, або ж за «об'єктивною провиною» (що робило їх жертвами сімейного чи колективного заручництва). Один з переселенців так згадує свою «транспортну епопею»: «У квітні, саме перед Великодніми святами, всадили нас до вагону у Львові, разом 32 душі: чоловіки, 20 жінок, 3 підростки, 5 дітей (з них одно — 5-тижневе) і так ми їхали 17 днів... Це була подорож у духоті і тісноті. По дорозі давали нам тільки воду і хліб часом цукор, три рази юшку на обід... За весь цей час ми дістали чотири рази прісну кашу, завжди вночі під час постою на станціях. Води майже не давали, хоч була жахлива спека. Природні потреби ми полагоджували у вагоні через діру в підлозі. Найгірше було з немовлятами, для яких не було ні молока, ні води...»¹⁸⁴. Інша депортована у листі до рідних описує перебування на вигнанні такими словами: «Після

¹⁸² Буцько О.В. Україна — Польща 1944–1946 рр.: переселенський процес. — С. 491.

¹⁸³ Мотика Гжегож. Вказ. праця. — С. 278.

¹⁸⁴ Струтинська Марія. Безплатна подорож у невідоме // Незалежний культурологічний часопис «І». — 2011. — № 6. — С. 459. [Електронний ресурс] : http://www.ji.lviv.ua/n66texts/lviv_39-41.htm#62

тридцятиденної дантейської подорожі ми опинилися в киргизьких степах. На сотні кілометрів не видно деревини, ні трави. Живемо в розваленій землянці. Коли падають дощі, вода в ній вище кісток. Спимо й сидимо на долівці, бо нема ні ліжок, ні крісел. Нема тут лікаря, ні аптеки. До міста далеко, їхати туди нам заборонено. Поводяться з нами гірше, як з худобою. Працюємо від досвіту до пізнього вечора, а вночі мільйони хробацтва не дають нам спати. Місимо руками гній, з якого роблять паливо. За місяць важкої праці ми обидві дістали 13 рублів, а пуд муки коштує 100 рублів. Як не дістанемо від вас помочі, згинемо з голоду... ». Спецпоселенці скаржилися на «страшну дорожнечу»: «Картоплі доходять до 40 рублів за пуд (себто майже три рублі за 1 кг). Пуд разової муки від 100–150 рублів, літр молока 5 рублів, масло невидальщина, солонина 40–50 рублів. За гроші нічого не можна дістати, лише на заміну, а ціна на одяг упала дуже низько і виселенці найліпший свій одяг міняють, щоб не згинути з голоду...»¹⁸⁵.

В актах обстеження умов, у яких побутовали спецпоселенці, наводилася невідраднa картина: «У спецселищі Сухона (Архангельська обл.) спецпоселенці розташовані у сушарнях, комірчинах, бараках, непристосованих до зими. Звідси — антисанітарія, вошивість, ріст захворювань... Серед спецпоселенців мають місце масові захворювання екземою, коростю, різноманітними наривами. Епідемії спалахують у Комі АРСР, Свердловській, Іркутській та інших областях»¹⁸⁶. Наслідком брутального ставлення до людей став високий рівень летальності серед засланих осадників — 1,2% у IV кварталі 1940 р., 1,7% у II кварталі 1941 р.; серед спецпоселенців-біженців — 0,7% у I кварталі 1941 р. і 0,8% — у II¹⁸⁷.

З поверненням радянської влади до Буковини почалися мобілізації місцевих мешканців до Червоної армії та на роботи у східні райони республіки. Однак більша їх частина не виявляла особливого ентузіазму до цих заходів. Так, до 8 травня 1944 р. з Чернівецької області, де проживало близько пів-мільйона осіб до РСЧА було мобілізовано лише 5495 осіб — винятково українці.

Примусовий характер військових і трудових мобілізацій спричинив потік біженців — переважно євреїв — до Румунії. 23 травня 1944 р. М. Хрущов інформував Й. Сталіна про велике скупчення людей на шосе Чернівці–Ботошани. Вважаючи головною причиною втечі бажання

¹⁸⁵ Струтинська Марія. Безплатна подорож у невідоме // Незалежний культурологічний часопис «Ї». — 2011. — № 6. — С. 459. [Електронний ресурс] : http://www.ji.lviv.ua/n66texts/lviv_39-41.htm#62.

¹⁸⁶ Лялька Я., Бачинський Р. Передмова // Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. — Кн. 1. — С. 11.

¹⁸⁷ Кондратюк К. Вказ. праця. — С. 324.

уникнути призову до Червоної армії, керівник республіки, аби перешкодити руху біженців, наполягав на якомога швидшому встановленні кордону між Румунією та Україною. У липні 1944 р. у Чернівцях налічувалося 1853 чоловіків призовного віку, які уникали мобілізації до РСЧА. 528 з них затримали, а решта — перебралася до Румунії¹⁸⁸.

Євреїв турбували соціально-економічні перспективи, адже досвід першої радянзації 1940–1941 рр. свідчив про те, що соціалізм по-сталінськи цілковито позбавляє громадян економічної й особистої свободи, забороняє приватне підприємство, ставить їх у повну залежність від держави. Відтак, вони вбачали порятунок в еміграції за кордон. Мешканець Чернівців окреслив настрої єврейської спільноти краю у такий спосіб: «Єврейське населення у зв'язку з мобілізацією до Червоної армії та залученням жінок до робіт стоїть на російському вокзалі й очікує на англійський потяг», маючи на увазі прагнення виїхати до Палестини, що перебувала під протекторатом Великої Британії¹⁸⁹.

Так і не зумівши запропонувати євреям привабливі перспективи, радянський уряд від літа 1945 р. здійснив низку «трансферів», у результаті яких понад 20 тис. місцевих євреїв (40–45% їхньої загальної кількості) відбули до Румунії¹⁹⁰.

Підсумовуючи викладене вище, можна вийти на певні висновки та узагальнення:

1. Друга світова війна як найбільше збройне протистояння в історії цивілізації спричинила масштабні міграції цивільного населення, яке намагалось вберегти своє життя і майно, переселяючись подальше від зони бойових дій. Наявність кількох суб'єктів — воюючих сторін на території України, що стала ареною їхньої запеклої боротьби, — Вермахту і союзних йому військ, Червоної армії, радянських партизанів, українського самостійницького руху, польського національного підпілля — визначила багатфакторний характер загрози для місцевої людності.

2. Біженці, переміщені особи та внутрішньо переміщені особи належали до тієї категорії жертв війни, які не мали під час Другої світової війни врегульованого нормативно-правовими актами статусу (окрім військовополонених, принципи поводження з якими були зафіксовані в Гаазькій та Женевській конвенції). Ця обставина уможливлювала їхнє упослідження, індиферентність владних структур, свавілля їх окремих представників стосовно біженців, др, ВПО.

¹⁸⁸ Політична історія України ХХ століття. У 6 т. — Т. 4. — С. 242.

¹⁸⁹ Там само. — С. 243.

¹⁹⁰ The Soviet «Transfer» of Jews from Chernovtsy Province to Romania, 1945–1946. Introduced and annotated by Mordechai Altshuler // Jews in Eastern Europe, 1998. — № 2. — P. 62.

3. Радянський і нацистський тоталітарні режими використовували примусове переселення не тільки з метою його убезпечення від бойових дій, а й як засіб соціально-політичної інженерії, зорієнтований на гомогенізацію суспільства, виявлення, ізоляцію та фізичне знищення «внутрішніх ворогів», залякування решти громадян.

4. Як правило, всі біженці, др й ВПО надзвичайно потерпали в умовах війни та повоєнної руїни. На теренах України полегшити їхню долю намагалися громадські інституції — допомогові комітети, структури УЦК, окремі особи. І лише по завершенню бойових дій міжнародні організації — ООН, ЮНППА, ІРО, — а також недержавні добродчинні інституції змогли налагодити широкомасштабну допомогу переселенцям.

5. Якщо у місцях нового за мешкання біженцями опікувалися державні органи і громадські об'єднання, то депортовані, як правило, зазнавали великих утисків, втрачали значну частину своїх громадянських прав, здоров'я, а часто й життя через вкрай незадовільні умови транспортування й організації працевикористання й побуту.

REFERENCES

Ajsfel'd, A., & Martynenko, V. (2010). Etnichni nimtsi Ukrainy pid chas Druhoi svitovoi vijny i v povienni roky. In V. A. Smolii (Ed.), *Ukraina v Druhij svitovij vijni: pohliad z XXI stolittia: Istorychni narysy*. (Vol. 1, pp. 608, 610.). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Altshuler Mordechai (1998). The Soviet «Transfer» of Jews from Chernovtsy Province to Romania, 1945–1946. Introduced and annotated by. *Jews in Eastern Europe*, 2. 62. [in English].

Antipenko, V. P., Omel'chuk, D. V., & Akulov, M. R. (Ed.). (2006). *Reabilitivovannye istoriej. Avtonomnaya respublika Krym*. (Vol. 2, p. 48). Simferopol': Izdatel'stvo «AntikvA». [in Russian].

Bazhan, O. H. (2004). Deportatsii narodiv Krymu v roky Druhoi svitovoi vijny cherez pryzmu dokumentiv radians'kykh spetssluzhzb. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty*, (26), 159. [in Ukrainian].

Berdinskix, V. A. (2001). *Istoriya odnogo lagerya (Vyatlag)*. (Seriya Historia Rossica). Moskva: Agraf. [in Russian].

Berdinskix, V. A. (2007). *Specposelency. Politicheskaya ssylka narodov Sovetskoy Rossii*. (Seriya Historia Rossica). Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie. [in Russian].

Bilas, I. (1993). Deportatsii NKVS — MDB i dolia Ukrain's'koho naseleння v Pol'schi: istoryko-pravovyj i suspil'no-politychnyj aspekt pereseleння. *Vijs'ko Ukrainy*, 4, 84–98. [in Ukrainian].

Birnbaum, E. (2009). Evian: The Most Fateful Conference of all Times in Jewish History. Part II. «Nativ». *A Journal of Politics and the Arts. Sha'arei-Tikva: Ariel Center for Policy Research. February*, 2. [in English].

Broshevan, N., & Renpening, V. (2002). *Bol' i pamyat' krymskix nemcev (1941–2001 gg.): istoriko-dokumental'naya kniga*. Simferopol': Izd. «Tarpan». [in Russian].

Bugaj, N. (1992). *Iosif Stalin — Lavrentiyu Berii: «Yikh nado deportirovat'...»: Dokumenty, fakty, kommentarii*. Moskva: Druzhba narodov. [in Russian].

Bugaj, N. F. (1995). *L. Beriia — I. Stalinu: «Soglasno Vashemu ukazaniyu...»*. Moskva: AIRO — XX. [in Russian].

Bugaj, N. F. (2002). *Deportatsiya narodov Kryma: Dokumenty, fakty, kommentarii*. Moskva: INSAN. [in Russian].

Buhaj, M. (1990). Deportatsii naseleння z Ukrainy (30–50-ti roky). *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal — Ukrainian Historical Journal*, 10, 32–38. [in Ukrainian].

Buts'ko, O. V. (1991). *Vzaimootnosheniya sovetskix voinov s naseleniem Pol'shi, 1944–1945*. Kiev: Nauk. Dumka. [in Russian].

Buts'ko, O. V. (1997). *Ukraina — Pol'sha: Migracionnye processy 40-x godov*. Kiev: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Russian].

Buts'ko, O. V. (2011). Ukraina — Pol'scha 1944–1946 rr.: pereselens'kyj protses. In V. A. Smolii (Ed.), *Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XXI st.: Istorychni narysy: v 2 kn.* (Vol. 2, pp. 483, 485, 488, 491). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Carevskaya-Dyakina, T. V. (Comps.). (Ed.). (2004). *Istoriya stalinskogo Gulaga. Konec 1920-x — pervaya polovina 1950-x godov: Sobranie dokumentov v 7-mi tomakh*. (Vol. 5: Specposelency v SSSR, p. 63). Moskva: «Rossijskaya politicheskaya e'nciklopediya» (ROSSPE'N). [in Russian].

Chaustov, V. N., Naumov, V. P., & Plotnikova, N. S. (Comps.). (2006). *Lubyanka. Stalin i NKVD–NKGB–GUKR «Smersh», 1939 — mart 1946*. (Rossiya. XX vek. Dokumenty). Moskva: MFD: Materik. [in Russian].

Chazae, N. (Ed.). (2005). *Caitchain. Kniga pamyati sovetskix voennoplennykh: [v 2 t.] per. s nem.* (B. Charitonov, Trans). (Vol. 1: Lager' voennoplennykh Caitchain — ot «lagerya dlya russkix» k memorialu p. 35). Drezden: [Ob-nie Saksonskie memorialy v pamyat' zhertvam politicheskogo terrora: Narodnyj Soyuz Germanii po uxodu za voennymi mogilami]. [in Russian].

Ciesielski, S., Hryciuk, G., & Srebrakowski, A. (1993). *Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny swiatowej*. Wroclaw: Prace historyczne. [in Polish].

Dembickij, N. P. (2004). Sud'ba plennykh. *Vojna i obshchestvo, 1941–1945: V 2 kn.* (Vol. 2, pp. 258–259.). Moskva: Nauka. [in Russian].

Eberhardt P. (1998). *Polska ludność kresowa. Rodowód, liczebność, rozmieszczenie*. Warszawa: Wydawn. Naukowe PWN. [in Polish].

E'l'-Bushra, Dzhudi, & Fish, Kelli. (2019). Bezhency i vnutrennie peremeshhennye lica. Retrieved from: https://www.unhcr.org/ru/wp-content/uploads/sites/73/2019/08/raznica_mezhdu_bezhencami_i_VPL.pdf [in Russian].

Eplbom, E. (2006). *Istoriia HULAHU. per. z anhl.* (A. Ischenka, Trans.). Kyiv: Vyd. dim «Kyieva-Mohylians'ka akademii». [in Ukrainian].

Gabrie'lyan, O. A., Efimov, S. A., & Zarubin, V. G. i dr. (1998). *Krymskie repatrianty: deportatsiya, vozvrashhenie i obustrojstvo*. Simferopol': Izd. dom «Amena». [in Russian].

German, A. A., Ilarionova, T. S., & Plevе, I. R. (2005). *Istoriya nemcev v Rossii: Uchebnoe posobie*. Moskva: Izdatel'stvo «MSNK-press». [in Russian].

Guboglo, M. N., & Chervonnaya, S. M. (1992). *Krymskotatarskoe nacional'noe dvizhenie*. (Vol. 2: Dokumenty. Materialy. Xronika, pp. 42–43, 44–46). Moskva: In-t e'ntologii i antropologii. [in Russian].

Gur'yanov, A. E'. (1997). Masshtaby deportacii naseleniya vglub' SSSR v mae — iyune 1941 g. *Istoricheskie sborniki «Memoriala»*. (1: Repressii polyakov i pol'skix grazhdan), 116. [in Russian].

Gur'yanov, A. E'. (1997). Pol'skie specpereselency v SSSR v 1940–1941 gg. *Repressii protiv polyakov i pol'skix grazhdan*. Moskva: Zven'ya. [in Russian].

Gutman, I., & Shacker, X. (1990). *Katastrofa i ee znachenie*. Ierusalim: «Biblioteka Aliya». [in Russian].

Hal'chak, S. (2012). *Stanovysche tsyvil'nykh prymusovykh robitnykiv Rajkhu v Ukraini (1945–2010 rr.): istorychni, sotsial'no-pobutovi ta pravovi aspekty* (Doctor's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].

Hal'chak, S., Pastushenko, T., & Shevchenk, M. (2011). Ukrains'ki robitnyky natsysts'koi Nimechchyny: verbuvannia, prymusova pratsia, repatriatsiia. In V. A. Smolii (Ed.), *Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XXI st.: Istorychni narysy: v 2 kn.* (Vol. 2, pp. 52, 53, 56, 81, 359–360). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Herasymov, I. O. (Ed.). (2000). *Bezsmertia. Knyha Pam'iaty Ukrainy*. Kyiv: Poshukovo-vydavnyche ahentstvo «Knyha Pam'iaty Ukrainy». [in Ukrainian].

Herbert, U. (1991). *Europa und der «Reichseinsatz»: ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938–1945*. Essen: Klartext-Verl. [in Deutsche].

Herbert, U. (1998). *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939 bis 1945*. Frankfurt am Mein: Fischerb. [in English].

Herbert, U. (1999). *Fremdarbeiter. Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» i in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*. Bonn: Dietz. [in Deutsche].

Hilberg, R. (1996). *The Politics of Memory: The Journey of a Holocaust Historian*. Chicago: Ivan R. Dee. [in English].

Hrynevych V. A., Danylenko V. M., Kul'chyts'kyj S. V., & Lysenko O. Ye. (2004). In V. A. Smolii (Ed.), *Ukraina i Rosiia v istorychnij retrospektyvi. Radians'kyj proekt dlia Ukrainy*. (Vol. 2: Radians'kyj proekt dlia Ukrainy, p. 164). Kyiv: Nauk. dumka. [in Ukrainian].

Hrynevych, V. (2007). *Suspil'no-politychni nastroi naseleattia Ukrainy v roky Druhoi svitovoi vijny (1939–1945 rr.)*. Kyiv. IPEND. [in Ukrainian].

Hrytsak, Ya. (1996). *Narysy istorii Ukrainy: formuvannia modernoi ukrains'koi natsii XIX–XX stolittia*. Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].

Informatsiia pro Zhenevs'ki Konventsii dyv.: Teksty Konventsij. Indianapolis, I.N.: Profesiijne tovarystvo zhurnalistiv, 11 vseresnia 2004 roku. Retrieved from: <http://www.genevaconventions.org/> [in Ukrainian].

Jaeger, R. (2016). *Closed doors: America and the 1938–1940. Refugee Crisis*, Delaware: University of Delaware. [in English].

Kerivni Pryntsypy Vnutrishn'oho Pereseleattia. N'iu-Jork: Upravlinnia OON z Koordynatsii Humanitarnykh Pytan', 1998. 11 veresnia 2004 r. Retrieved from: http://www.reliefweb.int/ocha_ol/pub/idp_gp/idp.html [in Ukrainian].

Kholodnyts'kyj, V. (2007). Repatriatsiia: z istorii povnennia zhyteliv Chernivets'koi oblasti, vyvezenykh za ii mezhi v roky Druhoi svitovoi vijny. *II Mizhnarodnyj naukovyj konhres ukrains'kykh istorykiv «Ukrains'ka istorychna nauka na suchasnomu etapi rozvytku»*, 2003. (Vol. 4, p. 414.). Kam'ianets'-Podil's'kyj; Kyiv; N'iu-Jork; Ostroh. [in Ukrainian].

Kondratiuk, K. (2001). Vtraty naseleння v Zakhidnij Ukraini u 1939–1941 rr. *Ukraine — Poland: difficult questions*. (Vol. 5: Materials of the 5th among «Ukrainian-Polish relations during World War II», Lutsk, April 27–29, 1999 r., pp. 153; 159). Varshava: TURSA. [in Ukrainian].

Krylov, A. V., Morozov, V. M., Ivanov, D. V., Pechatnov, V. O., Sklyarov, S. A., & Shebalina, E. O. (2018). Sovest' mira ili zagovor molchaniya. K yubileyam E'vianskoj i Bermudskoj konferencij. Faktor sionizma. *Vestnik MGIMO-Universiteta*, 4, 125–152. [in Russian].

Kubijovych, V., & Markus', V. (1996). Emigratsiia. In V. Kubijovych (Ed.), *Entsyklopediia Ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna. U 11 t.* (Vol. 2: Perevydannia v Ukraini, p. 635). L'viv: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka. [in Ukrainian].

Kuras, I. F. (Ed.). (2003). *Politychna istoriia Ukrainy. XX st.: U 6 t.* (Vol. : Ukraina u Druhij svitovij vijni (1939–1945), pp. 134, 242–243). Kyiv: Heneza, [in Ukrainian].

Kyrychuk, Yu. I. (2002). Radians'kyj teror 1939–1941 rr. In V. A. Smolii (Ed.), *Politychnyj teror i teroryzm v Ukraini. XIX–XX st.: Istorychni narysy*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Lazebnyk, Stanislav, & Orlenko, Pavlo. (1991). Rozsiiani po svitakh. *Vsesvit, 1*, 181. [in Ukrainian].

Levykin, V., & Pastushenko, T. (2011). Po obydvii storony frontu: problema vijs'kovopolonenykh u roky Druhoi svitovoi vijny. In V. A. Smolii (Ed.), *Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XXI st.: Istorychni narysy: v 2 kn.* (Vol. 2, p. 346). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Lial'ka, Ya., & Bachyns'kyj, R. (1993). Peredmov. In Ya. Lial'ka, P. Maksymuk, & I. Pater, (Ed.), *Litopys neskorenoi Ukrainy: Dokumenty, materialy, spohady: [u 2 kn.]*. (Vol. 1, p. 11). L'viv: Prosvita. [in Ukrainian].

Lial'ka, Ya., Korytko, R., & Onyshkevych, M. (Ed.). (1997). *Litopys neskorenoi Ukrainy: Dokumenty, materialy, spohady: [u 2 kn.]*. (Vol. 2, pp. 57–58). L'viv: Halyts'ka vydavnycha spilka. [in Ukrainian].

Lial'ka, Ya., Maksymuk, P., & Pater, I. (Ed.). (1993). *Litopys neskorenoi Ukrainy: Dokumenty, materialy, spohady: [u 2 kn.]*. (Vol. 1, pp. 11, 27, 66). L'viv: Prosvita. [in Ukrainian].

Lower, W. (2005) *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine*. Chapel Hill: University of North Carolina Press. [in English].

Lumans, V. O. (2003). A Reassessment of Volksdeutsche and Jews in the Volhynia-Galicia-Narew Resettlement. In A. E. Steinweis, & D. E. Rogers, (Ed.), *The Impact of Nazism. New Perspectives on the Third Reich and its Legacy*. (Pp. 85–100). Lincoln: University of Nebraska Press. [in English].

Lysenko, O., Perekhrest, O., Perekhrest, I., & Irzhavs'ka, A. (2011). Demohrafichni vtraty Ukrainy v roky druhoi svitovoi vijny. In V. A. Smolii (Ed.), *Ukraina v*

Druhij svitovij vijni: pohliad z XXI stolittia: Istorychni narysy. (Vol. 2, p. 741). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Maliarenko, V. T. (Ed.). (1997). *Reabilitatsiia represovanykh: zakonodavstvo ta sudova praktyka: ofits. vyd.* Kyiv: Yurinkom. [in Ukrainian].

Mallmann, K.-M. (2001). Der qualitative Sprung im Vernichtungsprozess. Das Massaker von Kamenez-Podolsk Ende August 1941. *Jahrbuch für Antisemitismusforschung 10*. Frankfurtam Main: Kampus Ver. [in English].

Milova, O. L. (Comps.). (1992). *Deportacii narodov SSSR: (1930-e — 1950-e gody)*. (Vol. 1: Dokumental'nye istochniki CGAOR, p. 118). (Narody i kul'tury). Moskva. [in Russian].

Milova, O. L. (Comps.). (1995). *Deportacii narodov SSSR: (1930-e — 1950-e gody)*. (Vol. 2: Deportaciya nemcev: (Sentyabr' 1941 — fevral' 1942 gg.), p. 172). (Narody i kul'tury). Moskva. [in Russian].

Mixman, D. (1995). *Katastrofa evropejskogo evrejstva*. Tel'-Aviv: Izd-vo Otkrytogo un-ta. [in Russian].

Mordechai, Altshuler (1998). The Soviet «Transfer» of Jews from Chernovtsy Province to Romania, 1945–1946. *Jews in Eastern Europe*, 2, 62. [in English].

Motyka, Gzhegozh. (2013). *Vid Volyns'koj rizanyiny do operatsii «Visla»*. *Pol's'ko-ukrains'kyj konflikt 1943–1947 rr. Avtoryz. per. z pol.* (A. Pavlyshyna, Trans). Kyiv: Dukh i litera. [in Ukrainian].

Motyka, G., & Wnuk, R. (1999). Żydzi w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1939–1941. In K. Jasiewicz. (Ed.), *Europa nieprowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN. [in Polish].

Mozoxin, O. B. (2006). *Pravo na repressii: Vnesudebnye polnomochiya organov gosudarstvennoj bezopasnosti (1918–1953): Monografiya*. Moskva: Kuchkovo pole. [in Russian].

Musiienko, I. (2000). Politychni represii na Pivnichnij Bukovyni ta Khotynschyni. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 2/4, 478. [in Ukrainian].

Nicosia, F. R. (2000). *The Third Reich and the Palestine question*. New Jersey, US: Transaction Publishers. [in English].

O'Connor, S. (2017). *Irish Government Policy and Public Opinion toward German-Speaking Refugees, 1933–1945*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing. [in English].

Overmans, R. (2005). Die Kriegsgefangenenpolitik des Deutschen Reiches 1939 bis 1945. *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, Bd. 9: Die deutsche Kriegsgesellschaft 1939 bis 1945*. Halbband: Ausbeutung, Deutungen, Ausgrenzung, München. [in English].

Oxotin, N. G., & Roginskij, A. B. (Ed.). (1998). *Sistema ispravitel'no-trudovyx lagerej v SSSR: 1923–1960. Spravochnik*. Moskva: Zven'ya. [in Russian].

Pastushenko, T. (2011). Doroha na Skhid: evakuatsijna epopeia. In V. A. Smolii (Ed.), *Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XXI st.: Istorychni narysy: v 2 kn.* (Vol. 2, p. 508). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Pastushenko, T. V., & Pershyna, T. S. (2010). Ostarbajtery. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Vol. 7, pp. 673–674.). Kyiv: Naukova dumka.

Retrieved from <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1061-1/978-966-00-1061-1.pdf> [in Ukrainian].

Pavlenko, M. I. (2003). Bizhentsi ta peremischeni osoby. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Vol. 1: A–V, p. 271). Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Bizhentsi_peremischeni [in Ukrainian].

Pavlenko, M. I. (2009). Mizhnarodna orhanizatsiia u spravakh bizhentsiv. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Vol. 6: La–Mi, pp. 706–707). Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Mizhnarodna_organizatsiya_bizhentsiv [in Ukrainian].

Pershina, T. (1985). *Fashistskij genocid na Ukraine 1941–1944*. Kiev: Nauk. Dumka. [in Russian].

Petrov, N., & Fojtcik Ya. (Ed.). (2009). *Apparat NKVD — MGB v Germanii, 1945–1953: Sb. Dokumentov*. Moskva: Mezhdunarodnyj fond «Demokratiya» Moskva. [in Russian].

Platonova, N. (2003). Zakonodavchi ta vidomchi normatyvni akty schodo spetsposelntsv z ukrainy, 20-ti — 60-ti roky XX st. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB, 1*, 97. [in Ukrainian].

Pohl D. (2008) Die Herrschaft der Wehrmacht: deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944. München [in German].

Polyan, P. (2001). *Ne po svoej vole... Istoriya i geografiya prinuditel'nyx migracij v SSSR*. — Moskva: OGI. — Memorial. [in Russian].

Polyan, P. M. (2002). *Zhertvy dvux diktatur: Zhizn', trud, unizheniya i smert' sovetskix voennoplennyx ostarbajterov na chuzhbine i na rodine*. (2th ed.). Moskva: ROSSPE'N. [in Russian].

Sajt Upravlinnia Verkhovnoho Komisariatu OON u spravakh bizhentsiv. 11 veresnia 2004 roku. Retrieved from: <http://www.unhcr.ch/cgi-bin/texis/vtx/home> [in Ukrainian].

Saker, G. M. (1994). *Istoriya Izrailya ot vozniknoveniya sionizma do sozdaniya Gosudarstva Izrail'*. (Vol. 2, pp. 155–158). Ierusalim: Biblioteka Aliya. [in Russian].

Scherba, H. (1993). Deportatsii naseleattia z pol's'ko-ukrains'koho pohranychchia 40-kh rokiv. Proceedings of the 3-rd International Conference 1992: *Ukraina — Pol'scha: Istorychna spadschyna i suspil'na svidomist'*. (p. 253). Kyiv. [in Ukrainian].

Shtrajt, K. (1992). Oni nam ne tovarishhi. *Voенно-istoricheskij zhurnal*, 4, 42. [in Russian].

Slyvka, Yu. (Ed.). (1996). *Deportatsii: Zakhidni zemli Ukrainy kintsia 30-kh — pochatku 50-kh rr.: Dokumenty, materialy, spohady: U 3 t.* (Vol. 1: 1939–1945 rr., pp. 110; 155; 454–455). L'viv: In-t. ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NANU. [in Ukrainian].

Smolij, V. A., & Levenets', Yu. (Ed.). (2007). *Ukraina: politychna istoriia*. XX — pochatok XXI st. Kyiv: Parlaments'ke vydavnytstvo. [in Ukrainian].

Smolii, V. A. (Ed.). (2016). *Krym v umovakh suspil'no-politychnykh transformatsij (1940–2015): zb. dokumentiv i materialiv*. Kyiv: Klio, 2016. [in Ukrainian].

Snajder, Timoti. (2015). Zhyttia i smert' zakhidnovolyns'kykh ievreiv, 1921–1945 rr. *Shoa v Ukraini: istoriia, svidchennia, uvichnennia*. Kyiv: Dukh i Litera. [in Ukrainian].

Spoerer, M. (2001). *Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa 1939–1945*. Stuttgart-München, [in Deutsche]. T

Strutynska, Mariia (2011). Bezplatna podorozh u nevidome *Nezalezhnyi kulturolohichniy chasopys «I»*, 6, Retrieved from: http://www.ji.lviv.ua/n66texts/lviv_39-41.htm#62

Tomaszewski, J. (1998). *Preludium Zagłady. Wygnanie Żydów polskich z Niemiec w 1938 r.* Warszawa: PWN. [in Polish].

Vrons'ka, T. (2008). Fenomen «posobnytstva: do problemy kvalifikatsii spivpratsi tsyvil'noho naselennia z okupantamy u pershyj period Velykoi vitchyznianoj vijny. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, (11), 89. [in Ukrainian].

Vrons'ka, T. V. (1997). Rezhymno-obmezhuval'ni zakhody orhaniv vlady na vyzvolenij terytorii Ukrainy pid chas Velykoi Vitchyznianoj vijny ta v pershi povoienni roky. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, (1), 125–143. [in Ukrainian].

Vrons'ka, T. V. (2009). *Zaruchnyky totalitarnoho rezhymu: represii proty rodyn «vorohiv narodu» v Ukraini (1917–1953 rr.)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Vrons'ka, T. V. (2013). *Upokorennia strakhom: simejne zaruchnytstvo u karal'nij praktytsi radians'koi vlady (1917–1953 rr.)*. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].

Vynnychenko, I. (1994). *Ukraina 1920–1980-kh: Deportatsii, zaslannia, vyslannia*. Kyiv: Rada. [in Ukrainian].

Yakovleva, A. Ya. (Ed.). Pabol', N. L., & Polyan, P. M. (Comps.). (2005). *Stalinskie deportacii. 1928–1953*. (Rossiya. XX vek. Dokumenty). Moskva: MFD: Materik. [in Russian].

Yampol'skij, V. P. (Comps.). (1995). *Organy gosudarstvennoj bezopasnosti v Velikoj Otechestvennoj vojne. Sbornik dokumentov: [V 8 t.]*. (Vol. 1. «Nakanune», Kn. 2. (1 yanvarya — 21 iyunya 1941 goda), pp. 148–154). Moskva: A/O «Kniga i biznes». [in Russian].

Yampol'skij, V. P. (Comps.). (2000). *Organy gosudarstvennoj bezopasnosti v Velikoj Otechestvennoj vojne. Sbornik dokumentov: [V 8 t.]*. (Vol. 2, Kn. 2. Nachalo: 1 sentyabrya — 31 dekabrya 1941 goda, p. 145). Moskva: Rus'. [in Russian].

Yampol'skij, V. P. (Comps.). (2003). *Organy gosudarstvennoj bezopasnosti v Velikoj Otechestvennoj vojne. Sbornik dokumentov: [V 8 t.]*. (Vol. 3, Kn. 2. Ot oborony k nastupleniyu. (1 iyulya — 31 dekabrya 1942 goda), pp. 352; 523–524). Moskva: Izdatel'stvo «Rus'». [in Russian].

Yushkevych, V. V. (2019). Evians'ka konferentsiia — persha mizhnarodna initsiatyva prezidenta F. Ruzvel'ta z dopomohy politychnym bizhentsiam. *Hileia*, 142 (№ 3), Ch. 1. *Istorychni nauky*, 203–207. [in Ukrainian].

Zastavnyj, F. D. (1991). *Ukrains'ka diaspora*. L'viv: Svit. [in Ukrainian].

Zbigniev, Karpus. (2001). Vtraty naselennia v Zakhidnij Ukraini u 1939–1941 rr. *Ukraine — Poland: difficult questions*. (Vol. 5: Materials of the 5th among «Ukrainian-Polish relations during World War II», Lutsk, April 27–29, 1999 r., p. 142). Varshava: TURSA. [in Ukrainian].

Zemskov, V. (2004). Repatriaciya peremeshhyonnyx sovetskix grazhdan. *Vojna i obshchestvo, 1941–1945: V 2 kn.* (Vol. 2, pp. 342–343). Moskva: Nauka. [in Russian].

Zvyaginets, V. E. (2006). *Vojna na vesax Femidy: Vojna 1941–1945 v materialax sledstvenno-sudebnyx del*. Moskva: Terra. [in Russian].

Oleksandr Lysenko,

Doctor of History, Professor, Institute of History
of Ukraine of National Academy of Science of Ukraine
(Kyiv) Ukraine, ukr2ww@ukr.net

CROSSWAYS: REFUGEES, DISPLACED AND INTERNALLY DISPLACED PERSONS IN UKRAINE 1939–1940

The article considers a set of problems related to forced voluntary and forced migrations of Ukrainians during the Second World War and the postwar years. The causes of these phenomena are analyzed, as well as political, socio-economic, ethno-confessional, moral and psychological factors that accompanied them. Similar features and peculiarities of the migration policy of the Stalinist and Hitlerite totalitarian regimes towards the population of Ukraine can be traced. The scale of evacuation, deportation, repatriation of Ukrainians by both regimes traced, their content and direction are established. It emphasized that the forced movement of large human contingents was used by both the Bolshevik and Nazi military-political leadership as a means of social engineering in order to achieve ideological and political homogeneity of society, isolation and destruction of its opposition. The normative-legal base of repressions in the form of forced resettlement characterized. The data illustrating the qualitative and quantitative parameters of deportations of different political, social and ethnic groups of the population of Ukraine are given. The humanitarian and demographic consequences of the forced and forced relocation of large groups of the republic's residents have been revealed.

Key words: *World War II, Ukraine, refugees, displaced persons, internally displaced persons, repressions, deportations, totalitarian regimes, repatriation.*